

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

КАЧКЫНБАЙ КЫЗЫ АЙГҮЛ

Ч.АЙТМАТОВДУН
ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДАГЫ
СҮРӨТКЕР ЖАНА ДООР
МАСЕЛЕСИ

Монография



«Улуу Тоолор»
Бишкек – 2023

УДК 821.51.0
ББК 83.3 (5Кир)
К 30

Кыргыз Республикасында 2021–2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү программасынын алкагында жарык көрдү

Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңешинде басмага сунуш кылынды

Жооптуу редактору:
Академик **А.А. Акматалиев**

Рецензенттер:
Кадырманбетова А.К. – филология илимдеринин доктору
Бйсаева Н.Т. – филология илимдеринин кандидаты

Качкынбай кызы, Айгүл

К 30

Ч.Айтматовдун публицистикасындагы сүрөткер жана доор маселеси: (Монография). – Б.: Улуу Тоолор, 2023. – 164 б.

ISBN 978-9967-12-966-5

Монографияда улуу жазуучу, көркөм сөздүн анык устасы, залкар сүрөткер, коомдук ишмер Чыңгыз Айтматовдун адабият, маданият ишмерлери, деги эле доор менен сүрөткердин ортосундагы байланыш маселеси иликтенип, талдоого алынды.

Эмгек адабияттаануу, журналистика багытындагы аспиранттарга, изденүүчүлөргө, жогорку окуу жайларынын филология адистигиндеги студенттерине, мектеп мугалимдерине жалпы окурмандарга арналат.

УДК 821.51.0
ББК 83.3(5Кир)

ISBN 978-9967-12-966-5

© Качкынбай кызы, А., 2023



БАШ СӨЗ

Кыргыз адабияты үчүн эмес, бүтүндөй совет адабияты үчүн таасирлүү реформатор жазуучу, көрүнүктүү чыгармачыл фигура болгон Ч.Айтматовдун чыгармачылык мурастары, анын ичинде публицистикасы ар тараптуу терең изилдөөгө алынуусу керек. Системалуу изилдөө зарылдыгын күтүп жаткан ушундай маселелердин бири жазуучунун публицистикаларындагы сүрөткер жана доор маселеси. Бул маселе жазуучунун сүрөткердик ийгилигинин сырын тереңдеп түшүнүү жана анын поэтикалык сабактарын өздөштүрүүгө көмөкчү болуучу актуалдуу маселелерден. Бул жагынан алганда изилдөөчү тандап алган тема актуалдуу болуп эсептелет. Ошондой эле бул багытта биринчи жолу комплекстүү илимий изилдөө иши жазылып жатышы иштин жаңылыгын айгинелейт. Бул изилдөө айтматовтаануу илимине зор салым кошот деп айтсак болот.

Изденүүчү Качкынбай кызы Айгүл алган темасын ачып берүүдө өздөштүрүлүшү зарыл болгон бардык адабий фактылык, илимий-теориялык иштер менен толук таанышып чыккан.

Бул эмгекте алынган проблеманын изилдениш деңгээли, мурун-кийин жүргүзүлгөн изилдөөлөр, негизги илимий-теориялык ой жыйынтыктар, жазуучунун мака-

ла, маек, баяндамаларында берилген адабий-маданий ишмерлердин чыгармачылыгы тууралуу ой-пикирлеринин сүрөткер жана доор маселесинин алкагында адабий талдоого алынган.

Изилдөөчү жалпы иш боюнча берилген илимий жыйынтыктарын жалпылап, коргоого коюлган негизги жоболорго таянып илимий-теориялык жалпы корутунду берген. Чыгарган корутундулары илимий негиздүү, жыйынтыктуу, ынанымдуу. Аталган эмгек айтматовтаануу илимине, адабият таануу илимине өз салымын кошот деп ойлойбуз.

А.А. Акматалиев

Академик



КИРИШҮҮ

XX кылымдын 20-жылдарында жаралып, калыптануу жолуна түшкөн жаңы типтеги жаш кыргыз адабиятынын чыныгы профессионалдык адабий искусство деңгээлине көтөрүлүшүндө Ч.Айтматовдун ролу өтө зор. Жарым кылымга да жетпеген өнүгүү тарыхы бар кыргыз жазма адабиятынын өкүлү Ч.Айтматовдун ысмы элүүнчү жылдардын соңунан баштап өнүккөн адабияттардын чыгаан, таанымал өкүлдөрүнүн катарынан орун ала баштады. Совет доорунда калыптанып, социалисттик реализм методунун алкагында чыгармачылыгын өнүктүргөн советтик прозаик жазуучулардын ичинен чыгармалары дүйнөнүн чыгышы менен батышына бирдей алымдуу популярдуулукка ээ болуп, Ч.Айтматовдой дүйнөлүк атакка жеткендери аз. Мыкты деген жазуучулардын ичинен же өз республикасында, же жалпы союздук масштабда, айрымдары же батыш окурмандарына, же чыгыш өлкөлөрүнүн аймагына эле тааныла алгандар болгон. Мына ошол өз убагында атакка жеткен жазуучулардын тандалмал чыгармаларынын көбү бүгүнкү күндүн окурманынын көңүлүн бурууга дарамети жетишсиз болуп, мезгил сыноосунан өтпөй калып отурат. Ал эми Чыңгыз Айтматовдун көркөм чыгармалары эле эмес, учурдун өктөм талап-суроолорунун негизинде жаралган публицистикалык, адабий-сындык макала-маектеринин, жыйындарда,

жолугушууларда чыгып сүйлөгөн сөздөрүнүн маани-маңызы бүгүн да өз актуалдуулугун жоготкон жок. Залкар жазуучунун көркөм жана публицистикалык чыгармаларында жалпы адамзаттык, түбөлүктүүлүк масштаб менен каралган маселелер аларга соолбос өмүр тартуулап, качан да болсо ага кайрылган окурмандын ой-туюмун жандандырып, өз ара пикир алышууга тартууга жөндөмдүү. Жазуучунун чыгармачылык, ойчул сүрөткердик ийгиликтеринин сыры буга чейин да адабияттаануу, философия, искусствотаануу, педагогика багытында окумуштууларды өзүнө тартып, көптөгөн илимий изилдөөлөр жаралган. Аларды жазгандар да дүйнөнүн түрдүү өлкөлөрүнүн жана улуттарынын окумуштуулары болгон.

Ч.Айтматовдун публицистикалык, адабий-сындык эмгектери туурасында адабиятчы-сынчылар, калемдештери өзүлөрүнүн байкоолорун, пикирлерин айтып келишкен. Маселен, С.Закирова Айтматовдун журналисттик багыттагы макалаларына назар салып, Ч. Айтматов публицист катары тынчтык, тынчтыкта жанаша жашоо, Ленин, интернационалдык достук, жаратылышты коргоо сыяктуу дүйнөлүк глобалдуу проблемалардан тартып, Ата Мекен, эне тили, орус тили, айыл чарбачылыгы, мал чарбасы, шаар маданияты, Токтогул ГЭСи, турмуш-тиричилик жактан тейлөө сыяктуу маселелерге кайрылса (С.Закирова. Публицисттин үнү. – Ф.: Кыргызстан, 1980), В.Ким жазуучунун публицистикаларына кайрылуу аркылуу анын адабий-эстетикалык көз караштарынын айрым багыттарын изилдейт (Ким В. Литературно-эстетические взгляды Ч.Айтматова. // Канд.дисс., – Ф., 1983). Чех изилдөөчүсү Марушак Ондрей өзүнүн «Многообразие в единстве литературы социалистического реализма» (М., 1966) деген темадагы кандидаттык диссертациясынын

бир главасын Ч.Айтматовдун «адам, журналист, сүрөткер» катары өзгөчөлүгүн иликтөөгө арнап, жазуучунун журналисттик багытта жазган алгачкы б.а. диссертация жазылган 1966-жылга чейинки 3-4 макаласын талдоого алып, аларды прозалык чыгармачылыкка даярдык катары сыпаттаган жыйынтыкка келет.

Журналистика багыты боюнча А.Асанованын «Ч.Айтматов – публицист» (Москва, 1989) деген кандидаттык диссертациясында жазуучунун публицистикасы изилдөөгө алынган. Ушул изилдөөнүн негизинде айрым толуктоолор менен А.Асанова «Чыңгыз Айтматов – публицист» (Бишкек, 2014) аттуу окуу-методикалык китебин жарыялаган. Бирок бул, белгиленип өткөндөй, журналисттик багыттагы изилдөө болуп, Айтматов журналист-публицист катары каралып, иштин биринчи бабында Айтматовдун кыргыз журналистикасындагы орду, өзгөчөлүгү белгиленсе, экинчи бапта эмгек, согуш жана тынчтык маселелери Айтматов-публицисттин чыгармачылыгындагы негизги маселелерден экени тастыкталып, үчүнчү бапта элдүүлүк («Народность как философская концепция») жана публицистикалык стиль маселелери боюнча талдоолор жүргүзүлгөн.

«Айтматов – публицист» маселесине байланыштуу ошондой эле Вл.Воронов, А.Геворкян, П.Е.Глинкин, А.Качев, В.Левченконун эмгектеринде салмактуу ойлор айтылган.

Албетте, мындан тышкары Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу ар түрдүү багыттагы илимий эмгектерде изилдөөчүлөр иликтөөгө алган проблемалары боюнча өзүлөрүнүн жыйынтык пикирлерин тактоочу, аныктоочу, бекемдөөчү ишенимдүү факт – далил, негиз-

ги таяныч булак катары жазуучунун публицистикаларына дамаамат кайрылып келишкен. Маселен, белгилүү адабиятчы А.Садыковдун «Кыргыз залкарлары» деген аталыштагы тогуз томдук изилдөөлөр жыйнагынын (2012) үчүнчү тому Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына арналып, анын бир бөлүгү «Чыңгыз Айтматовдун публицистикасы» деп аталган. Мында негизги көңүл адабиятчы тарабынан улуттук поэтикалык булак жана дүйнөлүк адабияттын көркөм сөз чеберлеринин устаттык сабактарына бурулган. Белгилүү айтматовтаануучулар: Г.Гачев, К.Асаналиев, А.Акматалиев, К.Ибраимов, О.Ибраимов, Л.Үкүбаева жана башкалардын изилдөөлөрүнөн жазуучунун адабий-сындык, публицистикалык макала-маектериндеги ой-пикирлерге кеңири кайрылышкандыгын көрөбүз.

Орус адабият таануусунан Пушкиндин публицистикасы, адабий сындык макалаларынын негизинде эле жүздөгөн илимий макалалар, ондогон диссертациялык изилдөөлөр жазылгандыгын, о.э. Толстой, Достоевский, Чехов, Горький, И.А.Бунин, В.Г.Распутин ж.б. жазуучулардын публицистикалык чыгармачылыгы боюнча көптөгөн изилдөөлөрдү учуратабыз. Кыргыз адабияты үчүн эмес, бүтүндөй совет адабияты үчүн таасирлүү реформатор жазуучу, көрүнүктүү чыгармачыл фигура болгон Ч.Айтматовдун чыгармачылык мурастары, анын ичинде публицистикасы ар тараптуу терең изилдөөгө алынуусу керек. Системалуу изилдөө зарылдыгын күтүп жаткан ушундай маселелердин бири жазуучунун публицистикаларындагы сүрөткер жана доор маселеси. Бул маселе жазуучунун сүрөткердик ийгилигинин сырын тереңдеп түшүнүү жана анын поэтикалык сабактарын өздөштүрүүгө көмөкчү болуучу актуалдуу маселелерден.

І БАП.

Ч.АЙТМАТОВДУН ЖАЗУУЧУЛУК ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

1.1. Жазуучулук публицистикадагы публицистикалуулук менен көркөмдүктүн айкалышуусу

Көркөм сөздүн анык устасы, залкар сүрөткер, коомдук ишмер Чыңгыз Айтматов өз доорунун коомдук-саясий, социалдык-маданий, адабий маселелерине сергек карап, өз оюн терең жана жеткиликтүү айта билген чебер публицист да болгон. Публицисттик ишмердик жазуучунун сүрөткердик ишмердиги менен гармониялуу айкалышып, чыгармачылыктын алгачкы күнүнөн эң соңуна чейин үзгүлтүксүз коштоп келди. Ч.Айтматовдун алгачкы «Орусча-кыргызча сөздүк» жөнүндө» деген кыргыз тилиндеги макаласы 1951-жылы «Ленинчил жаш» газетасына (11-ноябрдагы саны), «О терминологии киргизского языка» аттуу орус тилиндеги макаласы «Советская Киргизия» газетасынын 24-январдагы санына басылып чыгып, ушундан соң гана жазуучунун эң алгачкы аңгемеси «Газетчи Дзюйю» («Комсомолец Киргизии», 1952, 6-апр.) жарык көрөт. Анан көркөм котормо маселелери боюнча «Переводы, далекие от оригинала» («Советская Киргизия», 1953, 24-май) аттуу макаласы жарыяланат. Мына ушундай басма сөз беттеринде жарыяланган алгачкы үч макаласынан эле келечектеги жазуучунун сөзгө, тилге карата жоопкерчиликтүү талап койгон мамилесин, активдүү граждандык-публицисттик демилгелүүлүгүн байкоого болот. Ушунун негизинде көркөм чыгармала-

ры менен катарлаш ар кайсы жылдарда жазылган макалаларынын топтомдорунан түзүлгөн «Эхо мира» (1975), «В соавторстве с землей и водою...» (1978), «Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат» (1988), «Чингиз Айтматов: Статьи, выступления, диалоги, интервью» (1988) орус жана кыргыз тилинде 8 томдук чыгармалар жыйнагынын акыркы томун толук бойдон публицистикалык чыгармалары ээлеген (2008) эмгектер жаралды. Мындан тышкары япон философу Д. Икэда менен «Духтун улуулугуна ода» (1993), казак акыны жана коомдук ишмер М. Шаханов менен «Аскада калган аңчынын ыйы» (1996) аттуу диалогдору бар.

«Жазуучунун публицистикасы – журналисттик өнөр кесипке турган турпатын арнап койгон очеркчинин, кабарчынын материалдары гана эмес. Ал биринчи кезекте, жазуучунун калеми аркылуу азырынча көркөм чыгарманы өзүнө сиңире элек турмуштук материалдын, башкача айтканда, калыпка эми түшө турган темирдин «эритмеси сыңары» – дейт сынчы В.Левченко. Жалпы адамзаттын азыркы өсүп-өнүгүүсү, илимий-техникалык өсүш, анын коомдук турмушубузга тийгизген таасири, орду, озуйпасы, маңызы жөнүндөгү айтматовдук көз караш жалаң эле «көркөм бейнелердин туундусу» аркылуу чагылдырылбастан, ошондой эле жалындуу публицистикалык үн менен коштолуп, публицистиканын ар кыл жанрдык формасында орун алды. Айтматовдун жазуучулук өнөрү менен публицисттик өнөрүнүн ортосунда өтмө катар байланыштар жатат. Башкача айтканда, Айтматов үчүн публицистика адабий чыгармаларына курчтук, тактык, кыскалык сапат тартуулап, жаңы айдыңдар, адам бейнелерин ачууга башат болсо, адабий чыгармачылык пуб-

лицистикасына көркөм татымдуулукту, окумдуулукту ыйгарды.

Ч.Айтматов өз кезегинде советтик журналистиканын мектебинен өткөн. Ал республикалык «Литературный Кыргызстан» журналынын баш редактору (1959–1968-жж.), борбордук «Правда» газетасынын өз кабарчысы (1960–1965-жж.), «Иностранная литература» журналынын башкы редактору (1988–1990), ошондой эле көптөгөн республикалык жана союздук салмактуу басылмалардын редакциялык кеңешинин мүчөсү болгон. Бирок, Ч.Айтматовдун публицистикалык чыгармачылыкка көп кайрылып калуусунун башкы себеби, биринчи иретте анын атуул катары да, чыгармачыл инсан катары да активдүүлүгү менен байланыштуу болсо, экинчи иретте анын ар бир жаңы чыгармасы өзүнчө сенсациялуу окуя болуп, жазуучулук өнөрдүн мыкты чебери катары көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө бургандыгына байланыштуу. Журналисттер, адабиятчылар коомдо, адабий турмушта болуп жаткан көрүнүштөр тууралуу анын пикирин билгилери келген, интервью, маектерди уюштурушкан, редакциялардан учурдун актуалдуу маселелерине байланыштуу макала жазып берүү тууралуу көптөгөн сунуштар түшүп турган.

Адабияттаануу багытында жазуучулардын адабий-эстетикалык көз караштарын атайын изилдөөгө алган окумуштуулар жазуучунун оригиналдуу көркөм чыгармачылыгына кайрылуу менен катар анын публицистикалык чыгармачылыгына өзгөчө басым жасашат. Маселен, Айтматовдун замандашы, көрүнүктүү жазуучу В.Распутиндин чыгармачылыгына байланыштуу «Публицистика В.Распутина: мировоззрение и проблематика» деген

диссертациялык изилдөөсүндө (10.01.01 – русская литература) П.Каминский: «Писательская публицистика – переходное явление, объединяющее публицистичность и художественность как разные типы и способы мышления, предшествующие собственно художественному» десе [66; с.7], «И.А.Бунин – литературный критик» аттуу кандидаттык диссертациянын автору С.Н.Морозов: «Публицистика – это особый жанр для Бунина – критика. В этом жанре он часто выступал в эмиграции. Многолетние наблюдения Бунина над литературой и процессами, происходящими в ней постепенно выражались именно в публицистических статьях писателя» деп жазат. [75; с.5]. Ал эми кыргыздын улуттук көркөм сөз өнөрүн изилдөөгө зор эмгек кылышкан белгилүү окумуштуулар К.Асаналиев менен Р.Кыдырбаевалар «Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгүндө»: «Публицистика коомдук аң-сезимдин дээрлик бардык маселелерине жана темаларына кийлигишкендей эле, адабий-көркөм маселелерден деле четтеп өтпөйт. Айрыкча көрүнүктүү жазуучулар өздөрүнүн публицистикалык чыгармачылыгында улуттук адабияттын байыркы мурасынан баштап, азыркы учурдагы проблемаларына чейин камтып, өздөрүнүн макалаларында жана маектеринде көтөрүп чыкканы белгилүү» деп тастыкташат [69; 405-б.].

«Чыңгыз Айтматов – публицист» (1989) аттуу кандидаттык изилдөөнүн автору А.Асанова жазуучунун публицистикалык чыгармачылыгын үч этапка бөлөт: I этап – 50–60-жылдар – публицисттин калыптануу жылдары, II этап – 60–65-жылдар – кабарчылык жылдар, III этап – 60-жылдардын экинчи жарымы – 90-жылдар – публицистикалык чыгармачылыктын устасы. А.Асано-

ванын хронологиялык-этаптык бөлүштүрүүсүн бүгүнкү күндө «Постсоветтик мезгилдеги публицистикасы» деген төртүнчү этап менен толуктоого болот. Жазуучунун публицистикалык чыгармачылыгын А.Асанова хронологиялык жактан этаптарга бөлүштүрүп, жанрдык көп түрдүүлүгүнө көңүл бөлгөн менен мазмундук-тематикалык жактан аларды кандайдыр бир классификацияларга бөлүштүргөн эмес. Жазуучунун учурдун актуалдуу коомдук-саясий, социалдык-чарбалык маселелерине арналган «таза» публицистикалык макалаларын өзүнчө бөлүп алууга мүмкүн болгон менен, анын адабий-сындык маселелерге арналган макала-маектерин публицистикага тиешеси жок деп таза четке кагууга да болбойт. Ошол себептүү А.Асанова Ч.Айтматовдун журналистикадагы ордун, публицистикасындагы негизги проблематикалар, чеберчилик маселелерин талдоого алганда чарба маселелери жөнүндөгү макала, очерк, репортаж, комментарий, корреспонденциялары менен катар негизинен адабият, искусство маселелерине арналган макала, маектерин аралаш талдоого алат. Жазуучулук публицистиканы саясий-социалдык, же илимий, же адабий-сындык деп так кесе бөлүштүрүүнүн кыйындыгын И.А.Буниндин адабий-сындык көз караштарын иликтөөгө алган С.Н.Морозов да белгилейт: «публицистика Бунина не замыкалась на общественно-политической тематике, а её проблематика была намного шире: это и критика, и воспоминание, и рецензии», «статьи сочетали в себе несколько жанров: литературный портрет, публицистика и воспоминания», «Освобождение Толстого» (...) вобрало все жанры: литературный портрет, философское эссе, публицистику, воспоминание и некоторые другие» [75; с.5-6]. Демек,

Ч.Айтматовдун адабият, искусство маселелерине байланыштуу жазылган макалаларын, маектерин публицистикалык чыгарма, ошол эле учурда адабий-сындык эмгек катары да кароого болот.

Ч.Айтматовдун адабий-сындык көз караштары камтылган макала, маектерин публицистикалык эмгектер катары мүнөздөөгө болобу же жокпу деген маселеге белгилүү адабиятчы, тажрыйбалуу окумуштуу А.Садыков да кайрылып, так жана адилет жыйынтык пикирин айткан: «В.Левченко баш сөздө сөздүн түздөн-түз маанисинде публицистикага жата турган макалалары менен бирге адабий пландагы (адабияттаануу, сын) макалалары публицистикага киргизебизби же жокпу деген суроону өз алдынын койгон эмес. Ага биз жооп бере кетели.

Публицистика – өзүнчө жанр. Ал латындын «коомдук» деген сөзүнөн келип чыккан. Мунун эң негизги белгиси фактылуулук болуп эсептелет. Бирок анда карандай эле кургак информациялар берилбейт. Анын стилине жандуу речь, илимий негиздүүлүк, оратордук чеберчилик мүнөздүү. Публицист коомдук саясий, философиялык, моралдык-этикалык, адабий-теориялык проблемалардын тегерегинде ой жүгүртүү менен бирге практикалык жагдайларга, натыйжаларга да көңүл бурат, б.а. ал маселени коё да, чече да билүүгө тийиш.

Мына ушул позициядан алып караганда Ч.Айтматовдун «В соавторстве с землею и водою» (1978) деп аталган китеби анын публицистикалык макалаларынын жыйнагы болуп эсептелет. Ал мурдатан жашап келаткан публицистика жанрынын бардык белгилерин өз ичине камтуу менен бирге анын чен-өлчөмдөрүн (рамкасын) бир кыйла кеңиткен деп айтар элек» [78; 149-150-бб.].

«Жалпыга белгилүү чоң жазуучулар тикеден-тике көркөм чыгармачылыктан тышкары адабият теориясына, эстетикасына байланыштуу маселелер жөнүндө өздөрүнүн жекече көз караштарын, мамилесин аныктай жүрүшөт. Айтуу керек, булар жөн эле кадыресе утурумдук, үзүндүлүү пикирлер эмес, алар көп учурда дүйнөгө, турмушка, адабиятка болгон фундаменталдуу көз караштын негизинен өнүгүп чыккан өзүнчө бир эстетикалык концепция укугуна ээ окуялардан. Алсак, Л.Н.Толстойдун, Ф.М.Достоевскийдин, А.М.Горькийдин адабият жана искусство жөнүндөгү эмгектери. Бир эле Ф.М.Достоевскийдин «Күндөлүктөрү» адабий-көркөмдүк ойдун дүйнөлүк чокуларына жатат» [42; 38-б.] – деп көрүнүктүү адабиятчы К.Асаналиев айткандай, Чыңгыз Айтматов жер жүзүнүн дээрлик бардык элдерине белгилүү болгон турмушту, жашоону сүйө билүүгө үндөгөн көркөм чыгармаларынан тышкары бизге публицистика жаатында да чоң маданий-руханий мурас калтырып кетти.

Ар бир жазуучунун калыптануусуна өзү жашаган доордун таасири тийгендей эле, Ч.Айтматовдун публицист катары калыптануусун өз заманынан бөлүп кароого болбойт. Ч.Айтматов кыргыздын жаңы доор адабияты түптөлүп, адабий поэтикалык салттары кайсы бир деңгээлде калыптанып, аңгеме, повесть, роман, драма, поэзиянын бардык жанрлары боюнча чыгармалар жазылып, тажрыйба болуп калган учурда адабиятка келди. Анткен менен Айтматовдун балалыгы, өспүрүм курагы, студенттик жаштык жылдары студенттик-тоталитардык бийлик, сталиндик культ күчүндө турган учурга туш келди. Албетте, сталиндик замандын учурунда совет өлкөсүндө социалдык, саясий тармакта бир топ алдыга жылыштар,

жетишкендиктер болгон. Бирок коомчулуктун руханий турмушунда, адабият, искусство тармагында адамдардын өз алдынча ойлонуусунун арымын чектеген көзөмөлдөөлөрдүн, чектөө-тыюулардын болгондугу да чындык. Ч.Айтматов бала күнүндө окуган мектептик окуу китеби (гуманитардык багыттагы), гезит-журналдар Сталинди, сталиндик жетекчиликти даңктаган мактоолор, ырлар, чыгармаларга толгон. Айыл чарба институтунун мыкты окуган алдыңкы студенти катары Ч.Айтматов Сталиндик стипендиант да болгон. Анын алгачкы «Газетчи Дзюйю» аңгемеси да Сталиндин тынчтыкты коргоо саясатын даңазалоо максатында жазылган. Тынчтыкты коргоо саясаты чынында да ар кандай мактоо, даңазаларга татыктуу, ошентсе да тажрыйбасыз жаш автордун бул чакан аңгемесинде ошол мезгилдин духу, жеке адамга сыйынуучул, үгүт-насаатчыл коомдун, учурдун таасири да бар экендиги ырас. Ушулар менен катар эле Айтматов бала күнүнөн сталиндик авторитардык-репрессиячыл саясаттын запкысын тартып, атасынан ажыраганы аз келгенсип, «эл душманынын баласы» деген суук сөздөрдү угууга да аргасыз болгон. Мына ушундай оң, терс көрүнүштөрдүн карама-каршылыгын бала күнүнөн өзүнүн жеке турмушу аркылуу тереңирээк туюп-сезгендик Ч.Айтматовдун жеке адамдын тагдырын өлкөнүн турмушу, мамлекеттик бийликтин саясаты менен байланыштырган сызыктарды эртелеп сезүүсүнө шарт түздү, бийлик саясатынын оңу менен терси жөнүндө эртелеп ойлонууга түрттү.

Сталиндик бийликтин бүтүшү, жеке адамга сыйынуучулуктун, авторитардык-командалык бийликтин, репрессиялык саясаттын постсталиндик доордо сынга алынышы да коомдук аң-сезимде сынчыл ойломду кү-

чөттү. Айтматовдун адам катары, атуул катары, чыгармачыл инсан катары калыптанышында тагдырына туш келген мына ушундай коомдук көрүнүштөр, өзгөрүүлөр анын жазуучулук жана публицисттик чыгармачылыгына чоң таасирин тийгизген.

Жазуучунун публицистикалык өнөрканасына саресеп салганыбызда «айтматовдук» мейкиндиктин кулачы өтө кең, көп кырдуу экендигине ынанабыз. Мейли адабият жөнүндөбү, мейли искусствобу, ыйман, адеп-ахлак, тил маселесиби, деги койчу, жазуучунун тигил же бул маселерде эч токтолбой угуттуу сөз кылуусунун өзү анын инсандык сапатын, аброюн көтөрүп гана тим болбостон, биринчи кезекте Айтматовдун көркөм акылкердик даярдыгынын бийиктигин айгине кылат.

1961-жылы Айтматов таанылып калган беллетрист катары «Правда» газетасында кабарчы болуп иштей баштайт. Бул жылдары, ошондой эле кийин дагы Айтматовдун калеминен эл чарбасынын курч социалдык, маданий проблемаларын козгогон «таза» публицистикалык макалалар жазылды. Мисалы, «Буран» («Молодой колхозник», 1958 №3), «Новая юрта чабана» («Правда», 1961, Ч.Ильин менен авторлоштукта), «Где же новая юрта чабана?» («Правда», 1962), «Это ваша вина, земляки» («Правда», 1962), «Деловые» люди и люди дела» (Комсомольская правда», 1965) ж.б.

Түйшүктүү журналисттик ишке аралашып, колуна публицисттин калемин алуу менен жаш калемгер Ч.Айтматов келечектеги каармандарын ар тараптан билип-таанып, көркөм образ менен мүнөздөрдүн бай коллекциясын чогултуу мүдөөсүн да өз оюнда кошо ала жүргөндүгүн жокко чыгарууга болбойт. Публицистика –

адабият, адабият – публицистика» айлампасы туюк эмес. Малчылардын турмушуна байланыштуу 60-жылдардын башында жазылган Ч.Айтматовдун жогоруда саналып өткөн «Бороон» («Буран»), «Малчынын жаңы боз үйү», «Малчынын жаңы боз үйү кайда?», «Тянь-Шандык аял» аттуу «таза» журналисттик макалалары жазуучунун малчылардын көйгөйлүү турмушуна байланыштуу жазылган «Гүлсарат» (1966) повестинин жазылышына өбөлгө болсо, ал эми «Бул силердин күнөөңөр, жердештерим» (1962) аттуу макаланын жазылып калышына кандайдыр бир деңгээлде ага чейинки «Жамийла» (1957) повестинин таасири болушу мүмкүн деген божомол чындыктан анчалык алыс эмес.

Сынчы Виктор Левченко Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын адепки кезиндеги макалалары менен таанышуудан эле окурман келечектеги даңазалуу жазуучунун чыгармачыл идирегинин молдугуна ынанаарын айтып, «Уже тогда в нем угадывался не потребитель, а будущий творец и реформатор слова» деп жазган [8; 5-б.].

Ч.Айтматов менен жолугушуудагы таасирлери тууралу советтик журналисттердин бири мындай деп жазган: «Укмуштай темпераменттүү, кең далылуу жана күчтүү, жарык маңдай жана мээрим жүздүү Чыңгыздын капарсыз отурганын көрбөйсүң. «Правданын» кабарчысынын чөнтөк дептери ошол эле учурда анын болочок чыгармаларынын: Тянь-Шандын малчыларынын боз үйүндө, Таластын айылдарында, көгүлтүр Ысык-Көлдүн жээктеринде жана Кенес-Анархайдын жайыттарында жаралган каармандарынын элестерин, мүнөздөрүн да жаза жүрүүгө кызмат кылат [56; 92-б.]. Колуна публицисттин калемин алуу менен турмушка түздөн-түз аралашууда

жана өзүнүн түйшүктүү журналисттик ишинде келечектеги каармандарын ар тараптан билип-таанууда гана өз чеберчилигинин түпкү максаты – образдар менен мүнөздөрдүн тереңдигине жете алаарына Ч. Айтматов ишенген. Ч.Айтматов жазуучу катары өзүнүн каармандарын терең түшүнүүчүлүк менен кандай чагылдыра билсе, публицист катары да фактыларды ошондой эле талдай билген. Журналисттик иши жазуучунун чыгармачылык өнөрканасын жаңы образдар менен толуктап, көркөм ойду зарыл, актуалдуу темалар менен байытып турган.

Жазуучубуздун публицистикалык чыгармалары тематикалык кызыктуулугу, проблеманы терең ачып бере билүү чебердиги, көркөмдүүлүгү менен айырмаланып, учурдун актуалдуу проблемалары, дегеле турмуштук ар кандай көрүнүштөр зор философиялык тереңдикте, турмуштук-фактылык ынанымдуулукта чагылдырылганы менен анын көркөм жанрдагы чыгармаларынан кем эмес окурмандарды өзүнө тартып турат. Адабиятчы В.Левченко Ч.Айтматовдун «В соавторстве с землей и водою» (Фрунзе, 1978) публицистикалык жыйнак китебине жазган кириш сөзүндө: «Хороший писатель интересен для нас во всех приложениях ума и души, он привлекает наше внимание не только магнетизмом художественного творчества, но и всей своей будничной деятельностью. С величайшим интересом мы читаем дневники и письма, черновики и записные книжки писателя; даже деловые бумаги, написанные его рукой, становятся редкой реликвией, – и в них благодарный читатель находит своеобразный отпечаток незаурядной личности и таланта» [8; 3-б.] деп айтканындай жазуучунун публицистикасы анын чыгармачылык табиятын, атуулдук сапатта-

рын, адамкерчилик, дүйнөтаанымдык көз караштарын жакындан билгенге, таанууга өбөлгө болуп берет. Алар жалаң эле адабиятчыларга гана кызыктуу эмес, калың окурман журтуна, анын ичинде саясатчы, социолог, искусствотаануучу деги эле бардык окурмандарга андан жашоо-турмушка пайдалуу, керектүү жана кызыктуу бир топ маалыматтарды алышат, пайдаланышат.

Ч. Айтматов – жазуучу, журналист, коомдук ишмер, депутат, элчи болгон. Мына ушундан улам жазуучунун публицистикасынын тематикалык өзгөчөлүгү – диапозонунун ушунчалык кенен, көп тармактуу, мазмуну жана жанрдык жактан ар түрдүү экенин көрөбүз. Алсак, маданият, адабият, тарых, ата-бала, мекен, билим-илим, басма сөз, көркөм өнөр, өнөр жай, экология, курулуш, транспорт, айыл жана мал чарбасы, коомдук-саясий, социалдык маселелер, ыйман-ынсап, диний көз караштар, эскинин калдыктары, улуттук тил, орус тилинин мааниси, талкуу, талаш-тартыш, кыскасы ал кайрылбай, көңүлүн бөлбөгөн маселелер болгон эмес. Бардыгына токтолуп, керек болгон учурда керектүү жерде болуп, керектүү таамай сөзүн айтып турган. Алардын басымдуу бөлүгү – адамзаттын акыл-оюна күлазык болуп берчү түбөлүктүү окуя. Ар бир муун андан өзүн кызыктырган суроолорго жооп, руханий таяныч табары бышык.

Ал эми жазуучунун ар кыл макалаларында, маектеринде, сүйлөгөн сөздөрүндө чыгармачылыктын проблемасы дүйнөлүк адабий-эстетикалык классикадан тарта боордош элдердин чыгаан жана алдыңкы сөз чеберлерине, андан бери өзүбүздүн акындар поэзиясынын ири өкүлдөрүнөн тарта профессионалдык жазма сөз өнөрүбүздүн соңку муунунун өкүлдөрүнө чейин камтыйт.

Көрүнүп тургандай, Ч.Айтматовдо бул тарыхый-адабияттык жана илимий-теориялык маселе боюнча көз карашынын масштабдуулугу, географиялык кеңдиги, мезгилдик жана мейкиндик ар кыл адабий көрүнүштөргө жана мисалдарга өтө молдугу менен да айырмаланып турат. Албетте, автор кимдин жана кайсы акын-жазуучунун жеке чыгармачылык өзгөчөлүгүнө көңүл бурбасын, ал ар бир улуттук адабияттын тарыхый өнүгүү салттарынын өзгөчөлүктөрүн эстен чыгарбайт.

Адабий сындын, демек анын бир түрү болгон жазуучулук сындын да кош милдети бар: ал бир чети учурдагы адабий тажрыйбага таасир этсе, бир чети китеп окурмандардын идеялык-эстетикалык көз карашын жана көркөм табитин тарбиялайт. Адабий сын адабият теориясы жана адабият тарыхы менен тыгыз байланышта болуп, сындын өз заманындагы адабий кубулуштар жөнүндө баалары, байкоолору, тыянактары бара-бара адабият тарыхына өтүп, адабият теориясы менен эстетиканы да байытат. Адабий сын байыркы замандарда эле көркөм адабиятты ээрчий чыгып, адабият жөнүндөгү жалпы билимдердин арасында өнүгүп келген. Анын өз алдынча бөлүнүп, өз алдынча өнүгө башташы ар кайсы калктарда мезгилдүү басма сөздүн пайда болушу жана өнүгүшү менен байланыштуу болгон. Сындын келип чыгышы тууралуу француз адабиятчысы И.Альберт «... акын алгач калк алдына чыгып ырдаган, ал жөнүндө угуп тургандар өз ойлорун айтышкан, сын дал мына ушул күнү жаралган» деп жанрдын таржымал-тарыхына карата ушундай бир бүтүм оюн айткан.

Белинский, кээ бирөөлөр ойлогондой, сын жалаң эле бирөөлөрдү «талкалоо», «кыйратуу» эмес, чыгарманы

жай эле анализдөө, талдоо экендигин атайын эскертип түшүндүрөт. Мында ал сындын коомдук ролуна өзгөчө көңүл буруп, аны «акыл дүйнөсүнүн өзүн-өзү тейлеген ханышасы» дейт: «Не искусство создало критику и не критика создало искусство: и то и другое вышло из одного общего духа времени. И то и другое сознание эпохи. Но критика есть сознание философское, а искусство – сознание непосредственное. Содержание и того и другого одно и то же: разница только в форме... В критике нашего времени более, чем в чем-нибудь другом, выразился дух времени? – суждение, анализ общества: следовательно... удивляться ли после этого, что критике есть самовластная царица современного умственного мира» [49; 621-б.].

Адабиятта сын маселесинин үч түрү каралат: профессионалдык сын, жазуучулук сын жана окурмандык сын. Сөз өнөрүнүн поэзия, проза жана драматургия өңдүү формаларында көркөм чыгармаларды жараткан калемгерлер адабияттын, көркөм процесстин кайсы бир маселелерине кайрылып, өз кесиптештеринин чыгармачылык өнөрканасына сын-пикирлерди официалдуу түрдө жазып, басма сөз беттерине жарыялап туруу жазуучулук сынга мүнөздүү. Жазуучулук сын сөздүн кенен багытында сындын составдык ажырагыс бөлүгү. Классикалык орус адабиятынын ири өкүлдөрү А.Пушкин, Н.Гоголь, И.Тургенев, М.Салтыков-Шедрин, И.Гончаров, Ф.Достоевский, Л.Толстой, А.П.Чехов сыяктуу көркөм сөз өнөрлөрүнүн сынчыл көз караштары, идеялык-эстетикалык маңызы, практикалык багыты, баалуулугу жагынан өз улуттук адабий сынчылары В.Г. Белинский, Н.А. Добролюбов. А.В. Дружинин, Д.С. Мережковскийлердин илимий-теориялык мурастарын толуктап, бүгүнкү күнгө чейин жашап

келүүдө. «История русской литературной критики естественно соотносится и с историей отечественного литературоведения. Родившись в XVIII веке в лоне важных для судеб русской культуры филологических интересов, литературная критика на протяжении своей истории органично сосуществовала с литературной наукой, то почти сливаясь с ней до неразличимости, то отчетливо обнаруживая безусловную обособленность» [85; с.93] деп окумуштуу, филология илимдеринин доктору Л.В. Чернец белгилегендей, орус адабий сыны узак жолду баскан орус адабияттаануу илими менен кошо эле пайда болгон.

А.С.Пушкиндин 1830–1840-жылдары эле адабият тууралуу айткан ойлорунун топтому, так айтканда 160тан ашуун эмгеги белгилүү. Ал эмгектери өзүнчө том болуп чыкканга чейин «Московский телеграф», «Литературная газета», «Современники» аталыштагы ошол кездеги газета, журнал, китептерге жарыяланган. Ал эми А.П. Чехов өзүнүн адабий-сындык көз караштарында адабий реализмге проблемалуу маселелерди койгон. Көбүнчө жаңы чыккан адабий чыгармаларга кайрылып, авторлордон жөнөкөйлүүлүктү, юмордуулукту, чындыкты талап кылган. Ал гениалдуу жазуучу гана эмес мыкты адабий сынчы катары белгилүү.

Өз убагында француз адабиятынын ири өкүлү, жазуучусу Эмиль Золя өзүнүн «Критическая формула в применении к роману» деген эмгегинде «сынчынын да, жазуучунун да милдети окшош» [63; 144-б.] деп жазган экен. Чындыгында коомдун көркөм-эстетикалык аңсезимин, туюмун жана табитин өстүрүүдө рухий жана адабий нарктарды калыптандырууда акын-жазуучулар кандай жоопкерчиликти аркаласа, кайсы максаттарды

жүзөгө ашырууга бел байлап, өмүрүн, чыгармачылык кубатын жумшаса, сынчылар да ошондой милдетти аткарат. Мына ошол биримдигинин, айкалышынын натыйжасында нагыз адабият өмүр сүрүп келген. Ушул ойду улай орус адабиятынын классиги А.Н.Толстойдун айтканын эске алсак, ал мындай деген: «...в писателе должны действовать одновременно мыслитель, художник и критик. Одной из этих ипостасей недостаточно. Мыслитель – активен, мужественен, он знает – «для чего», он видит цель и ставит вехи. Художник – эмоционален, женственен, он весь в том – «как» сделать, он идет по вехам, ему нужны рамки, – иначе он растечется, расплывется, он «глуповат», прости господи... Критик должен быть умнее мыслителя и талантливее художника, но он не творец, и он не активен, он беспощаден. Разумеется, крупное произведение должно создаваться всеми тремя элементами» [41].

Жазуучу-сынчы өзүнүн башка калемдештери тарабынан жазылган адабий чыгармаларды талдоодо, көркөм процесстин мүнөздүү кайсы бир тенденцияларын, кубулуштарын аныктап, сүрөткердин чыгармачылык дүйнөсүн таразалоодо, катылган сырларын ачып, жалпы эле адабиятка мамиле жасоодо адабиятчы-сынчынын талдоочулук ыгынан айырмаланышы мүмкүн. Себеби, ал жазуучу эмес, практик эмес профессионал сынчыдан айырмаланып, биринчи кезекте көркөм ой жүгүртүүнүн принциптерине таянат, аны бир топ өлчөмдө сактай да билет. Анткени, образдуу ойлоо анын стихиясы болуп саналат. Ошондуктан, ал өзүнүн жеке мамилесин туюндурууда өзүмдүк адабий көз караштарына, чыгармачылык позициясына, өзүнө ылайык, жакын турган каражаттар, ойлоонун формаларына таянуу аркылуу чагылдырат.

Жазуучу-сынчыга адабий чыгармалардын сырларын, искусствонун жашыруун белгилерин ачып берүүдө, түшүндүрүүдө жеке өзүмдүк чыгармачылык тажрыйба, поэтикалык дүйнө тааным, фантазия жардамга келет. Ушундан улам профессионалдуу сынга караганда жазуучулук сында адабий материалды талдаганда, тигил же бул проблема туурасында көз караштарды билдирүүдө конкреттүү предметтен алыстап, кыйыр мааниге ээ фактыларга, көрүнүштөргө көбүрөөк көңүл бурган учурлар арбын кездешип калуусу мүмкүн. Бирок, «Определение «писательская критика» применительно к тому или иному тексту говорит лишь о том, что у его автора было не одно литературное амплуа», – деп М.Г. Соколянский жазгандай [80; 139-141-бб.], жазуучу-сынчы экинчи сынчылык ампуласында профессионал сынчыдан көп деле айырмалана бербейт деген көз карашты айтат. Ал эми М.А.Маслякова деген адабиятчынын көз карашы М.Г. Соколянскийдин бул көз карашына кайчы келет. М.А.Маслякова: «Думается, что само понятие «писательская критика» в гораздо большей степени связано со сферой художественного творчества, чем с областью литературной критики. Критическая деятельность писателя есть продолжение или иная форма его деятельности как художника» деп айтып [74; 144-145-бб.], жазуучулук сын көркөм чыгарма сыяктуу эле жазуучунун көркөм баяндоосу, дүйнөсү деген. Адабиятчы В.Вороновдун «Художник и его время» аталышындагы чакан макаласында: «Нет, конечно, писательская критика не способна заменить критику профессиональную, собственно критику как таковую, ... она и не пытается делать это. Природа и специфика писательской критики в том, у нее другая роль в литературном процес-

се» деген көз карашы дагы жазуучулук сын адабиятчы адистердин сынынан айырмалуу, ал адабий сынды алмаштыра албайт деген жыйынтыкты берет [53; 7-б.]. Ал эми француз жазуучу-сынчысы Абель Вильмен «Мыкты сынчы – мыкты жазуучу» деп кесе айткан экен. Албетте бул пикирди такыр эле жокко чыгарууга болбойт, бирок, дайыма эмес. Жакшы жазуучунун баарында эле сынчылык талант болушу мүмкүн эмес, ошондой эле мыкты деген сынчынын баарында эле жазуучулук-сүрөткердик талант болушу да мүмкүн эмес. Адабиятчы, сынчылардын ичинде тигил же бул адабий тектин жанрларында чыгармачылык менен алектенгендер бар. Чыгармачылык менен алектенүүгө каалоосу, шыгы жок сынчыларда деле көркөм чыгармачылыктын теориясы жөнүндө, башкача айтканда чыгарма кандай жана кайсы нерселерден туруш керектиги жөнүндө кеңири түшүнүгү жана маалыматы болот. Ошондой эле жазуучу да мыкты болуш үчүн чыгармачылык таланттын күчтүү данеги, поэтикалык туюм, курч аналитикалык ой жүгүртүүчүлүк сапат менен катар адабияттын тарыхый тажрыйбасынан жана теориялык негиздеринен кабары болуш керек. Эгерде кыргыз адабиятынын түбүн түптөгөн аксакал жазуучуларыбыз А.Токомбаев, Т.Сыдыкбековдордо дүйнөлүк адабияттын тарыхы менен теориясынан маалыматтары кененирээк болгондо балким алар улуттук деңгээлде эле эмес, эл аралык бийик деңгээлдеги көркөм адабий мурастарды калтырышмак. Заман шартына жараша адабий билимдери азыраак болгондугуна байланыштуу ал жазуучуларыбыздын адабий-сындык багытта жазган эмгектери өз мезгили үчүн белгилүү бир милдет өтөгөн менен, бүгүнкү күндө алар мезгилдин тарыхый фактылары

катары гана эске алынбаса, теориялык планда алардын актуалдуулугу жоголгон. Ал эми Айтматовдун жетишкен жогорку ийгилиги, табигый шык, талантты дүйнөлүк адабияттын тарыхый тажрыйбасынын жетишкендиктери жана терең теориялык билим менен байытып, чыңай билгендигинин натыйжасы. Ошон үчүн ал жазуучу-сүрөткер катары да, жазуучу-сынчы катары күчтүү жана кызыктуу.

Улуттук илимий-теориялык, тарыхый-адабияттык жана сынчыл ой пикирлердин пайда болушу, калыптанышы жана профессионалдык деңгээлге жетиши Т.Жолдошев, М.Дөгдүров, К.Рахматуллин, Ы.Тойчинов, Ж.Муратов өңдүү сынчыларыбыз менен бирге К.Тыныстанов, А.Токомбаев, Ж.Жамгырчиев, А.Убукеев, К.Баялинов, М.Элебаев, Т.Сыдыкбеков, К.Маликов өңдүү акын-жазуучуларыбыздын ысымдары менен байланыштуу. Алсак, жыйырманчы жылдардын ортосунан алгачкы кыргыз адабий тажрыйбасынын айланасында акырындап адабий сын ойлорунун да алгачкы түйүлдүк жышаандарынан кабар берген белгилер пайда боло баштайт. Бул учурда кыргыз жаштарынын арасынан чыга баштаган калем ээлери казакча, татарча, же ошол тилдеги басма беттерине кыргызча жарыялашып келаткан ырлар, аңгемелер, бир актылуу пьесалар жана ар кыл темада жазылган кабарлар беш-алты жылдык тажрыйба күтүп калышкан. Эл ырчылары Токтогул, Барпы, Калык, жазгыч акындар Ысак Шайбек уулу, Тоголок Молдо биринин артынан бири чыгып, биринин сөзүн бири коштоп, Улуу төңкөрүш урааны менен Кеңеш өкмөтү жүргүзүп турган иш-чараларды жактоого кадимкидей үн кошуп, чакырык таштап жатышкан. Башкача айтканда, атайын кеп-сөзгө

тарта турган адабий материалдар топтолуп, олуттуу маселелер көтөрүлүп, коомдук пикир жаратууга жол ачылып калган. Анын үстүнө улуттук сын болбогону менен жалпы журтта, союзда болуп жаткан талаш-тартыштар, өзгөчө орус адабиятында маданиятка болгон мындай мамилелер ар бир элдин алдыңкы өкүлдөрүн ойлонтпой коймок эмес.

«Эң алгачкы пикирлер алыскы жакындыктан, түздөн-түз күндөлүк басма беттеринен көрүнүп жаткан ырлар же аңгемелер жайында туулбастан, 1921-жылдын акырында Түркстан АССР Агартуу комиссариатына караштуу Илимий кеңеш түзгөндө кошо түзгөн Өзбек жана Кыргыз Илим комиссияларынын сөзсүз түрдө аткарчу милдетине кирчү фольклордук материалдарды жыйноо ишине жакындан жардам көрсөтүү керектигин билдирген өтүнүч, кайрылуу тибинде жазылган» [57; 53-б.] деп, көрүнүктүү сынчы К.Даутов айткандай, улуттук көркөм сөз маданиятын, адабиятын жолго коюу жагдайындагы алгачкы көз караштарды алсак, Т.Жолдошевдин «Кыргыз тилинде адабияттарды бастыруу керек» (Эркин-Тоо. 1925, 6-ноябрь, №69), «Адабият майданында» (Эркин-Тоо. 1926, 3-июнь. №71), А.Токомбаевдин «Эл агартуу бөлүмү назарына алсын» (Эркин-Тоо. 1926, 26-февраль) К.Мифтаковдун «Эл адабиятын жыйноочуларга» (Эркин-Тоо. 1927. 22-май) сыяктуу ж.б. макалалардан башат алат. Булар тарабынан башталган практикалык иш жакшылап жол алып кете албай жатканда жаңы заман, жаңы шарттар чыгарган Базаркул Данияров, Касым Тыныстанов, Сыдык Карачев сыяктуу демилгечи таланттуу жаштар анда-санда түтүн чыгарып калчу отту кайра тутантып, коюлчу маселени жандандырып жаңыртып

көтөрүп турушкан. Алар алдыда аткарчу милдетти ачыгыраак белгилешип, анын маанисин тереңдетип, масштабын кеңейтишкен. Жеке бир гана таланттын чыгармаларын эмес, жалпы кыргыздын көркөм мурасын сактап калууга чакырык ташташып, өздөрү иш жүргүзчүлөрдүн активинде турушкан. Кантсе да кыргыз адабиятындагы жазуучулук сындын башатында кейиштүү тарыхы, оң натыйжасына караганда терси, ийгилигине караганда кемчилиги көп талкуулардын «күнөөкөрлөрү» болгон К.Тыныстановдун «Касым ырларынын жыйнагы» (1924) жана А.Токомбаевдин «Ленин тууралуу» (1927) аталышындагы ыр китепчелеринин айланасындагы сындар, тактап айтканда К.Тыныстанов менен А.Токомбаевдин бири-биринин жыйнагына байланыштуу жарыялаган макалалары турат. Дурусунан бурушу көп бул «сындардагы» жаңылыштыктар, биринчиден, улуттук адабий сындын таянаар тажрыйбасы жок жаралуу этабындагы «балалык баёлугу», экинчиден, ошол жаш жазуучу-«сынчылардын» да чыгармачылык, сынчылык өздүк тажрыйбаларынын жоктугу, үчүнчүдөн ошондой конфликттүү кыйчалыш кырдаалды шарттаган коомдук-саясий кырдаал менен түшүндүрүлөт.

Көркөм сөздүн улам өргө тынымсыз өсүп-өнүгүшүнө, идеялык бийиктиги менен тазалыгына, көркөм чеберчилигинин жогорку деңгээлге жетишине кыргыз адабияты өзү менен жанаша өскөн адабий сынга жана адабият таануу илимине милдеткер. Бирок адабият таануу ишинде жазуучулар, акындар четте карап турушкан эмес. Адабиятчылар, сынчылар менен катар жазуучулар да улуттук адабий процесстин улам жаңы тепкичине көтөрүлүшү үчүн бардык күч-аракетин жумшап, көркөм

чыгармалардагы кемчиликтерди сынга алып, калемдеш авторлорду туура жолго үндөп, өзүлөрү да талаш-тартыштын отуна күйүп, музуна тоңуп, жетишкендиктерди жана кемчиликтерди илимий негизде далилдөөгө аракеттенип отуруп көптөгөн ийгиликтерге ээ болушту. Мунун өзү адабиятыбыздын тарыхын түзүүгө, анын аркыл проблемаларын туура түшүнүүгө негиз болуп берүүчү илимий материалдардын топтолушуна алып келди. 20–50-жылдардын кыргыз адабиятындагы жазуучулук сындын өкүлдөрү катары А.Токомбаев, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, А.Осмонов, К.Маликов, Т.Сыдыкбековдун ысымдарын атоого болот. Бул жазуучу-сынчы калемгерлерибиздин ар биринин улуттук эстетикалык сынчыл ой жүгүртүүдөн ээлеген орду бар. Аты аталган акын-жазуучуларыбыз жалпы эле кыргыз адабиятында сындын баштоочу өкүлдөрү аталып, 20–30-жылдарда чыгышса, ал эми 50–60-жылдары адабият майданына өзүнүн кайталангыс, дүйнөлүк аренадагы чыгармалары менен залкар жазуучубуз Ч.Айтматов келип кошулган. Айтматовдун жазуучулук сынды өнүктүрүүдөгү орду, аны жаңыча сапаттарга эгедер кылышы, байытышы менен улуттук адабий сындын тарыхынан көрүнүктүү орун ээлөөгө татыктуу.

Залкар жазуучунун адабият, искусство, адам жана коом, маданий мурас, замандаштары жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрү, публицистикалык макалалары менен очерктери, дүйнөлүк маданияттын ар кандай ишмерлери менен болгон маектешүүлөрү азыркы учурдун адамынын интеллектуалдык жактан калыптанышына, рухий-эстетикалык дүйнөсүнүн кеңейишине өзгөчө таасирин тийгизет. Жазуучунун адабий-эстетикалык көз караш-

тарында искусство менен адабияттын өнүгүшүндөгү жалпы тенденциялар жана алардын өнүгүш процесстеги мааниси, адабий сындын функциясы, реализм методунун диалектикасы, искусстводогу гуманизм жана трагедия маселелери, жазуучулук чеберчилик менен интеллектуалдык дүйнөтаанымдын байланышы, жазуучунун калыптануусунда рухий мурастар менен реалдуу турмуштун таасири ж.б. маселелер камтылган.

«Ч.Айтматовдун адабий-эстетикалык темада жазган макалалары бизге көптү үйрөтөт. Аларда философиялык терең ой, социологиялык таамай жалпылоолор менен эстетикалык бийик талаптар курч публицистика менен органикалык түрдө жуурулушуп, эриш-аркак байланышып, логикалык бир бүтүндүктү түзүп турат» деп акын жана жазуучу А.Токтогулов айткандай, Ч.Айтматовдун адабият, искусство, дегеле көркөм өнөр маселеси боюнча айткан ой пикирлери кенен да, терең да, ошол эле учурда универсалдуу. Жазуучунун көркөм чыгармалары көп катмарлуу, көп кырдуу болгон сыяктуу эле анын ар кыл темадагы публицистикалары, сүйлөгөн сөздөрү, интервьюлары да ушундай касиетке, сапатка эгедер.

Ч.Айтматов – жазуучу, заманыбыздын залкар сүрөткери болгондуктан, анын публицистикалык макала, маек, сөздөрүндө биринчи орунда адабияттын коомчулуктагы орду, милдети, жазуучулук өнөр, сүрөткердин коом алдындагы милдети, көркөм чыгарманын коомдук аң-сезимди өстүрүүдөгү ролу бүгүнкү күндүн адабиятынын багыттары деген маселелерге кайрылган. «Толстой, Чехов, Горький же Шолохов. Алардан бизге көп нерсе өттү. Биз болсо аларга таянып, андан ары жөнөшүбүз керек. Эмне өттү? Турмуштун ар түрдүү катмарларын көрө

билүү. Ошонун ичинде эң жөнөкөй катмарын да көрө билүү жөндөмдүүлүгү. Сүрөткер турмушту кандай болсо ошондой чагылдырып сүрөттөп бериш керек. Ал элди ишендиргендей болсун» [31] деп сүрөткердин алдындагы милдет бул – чындык экендигин баса белгилейт.

Ч.Айтматовдун адабият тууралуу жазылган макалалары көркөм чыгармачылыктын ар кандай түйүндүү маселелери, өзгөчөлүктөрү, жетишкендиктери менен кемчиликтери, жаңылыктары, максат, милдеттери, коомдогу орду, функциясы, түпкү теги боюнча кеңири түшүнүк алууга жардам берет. Жазуунун жан дүйнөсүндө чыныгы көркөм адабият деген бул өзүнчө бир кол жеткис бийиктиктеги сыйкырдуу күч, дүйнө. Ага жетүү өтө кыйын, көп түйшүктү талап кылат. Адабияттын чөйрөсүнө чындап киришкен адам моралдык-этикалык, эстетикалык, психологиялык, адабий, маданий, мезгилдик зор сыноолорго алдын ала өзүн тарбиялап, даярдашы керек. Жаш жазуучулардын республикалык кеңешмесинде жасаган «Адабияттын жаш граждандарына» деген докладында дал ушул маселелерге кайрылат.

Жыйынга катышкан жазуучу кыргыз совет адабиятынын жаш калемгерлеринин алдында турган идеялык милдеттери жана чеберчилик изденүүлөрү тууралуу айттып, ошол проблемалардын тегерегинде жаш адабиятчылардын чыгармаларынын мисалында ой бөлүшөт.

Коомдук, саясий-социалдык, экономикалык өзгөрүүлөрдүн адам интеллектисине таасир этүүсү менен адамдын эстетикалык дүйнөсү өтө кеңейип, көркөмдүк эңсөөлөрү тереңдеп отууларын белгилеп, жазуучу мындай деген: «Азыркы адамдын жүрөгүн, сезимин бийлейбиз десеңер, ага чоң-чоң философиялык ойлорго тол-

гон, чыныгы поэзияга сугарылган, адамдардын копиясы эмес, тирүү, элестүү, ой-санаасы жакшылыкка умтулган образдары бар чыгармаларды берүүгө бел байлагыла». Жазуучу ар бир адабиятка келем деген жаш таланттар талбай эмгектенип, даярдыктан өтүүсү керек дейт. Ар бир талапкер адабиятка жаңылык киргизем десе, мурдагылардын салттарын улап, алардын табылгаларына таянып, алардан дагы жакшы чыгарма жазууга умтулуусу зарыл деп белгилейт. Жазуучу андан ары 60-жылдардагы кыргыз адабиятынын ал-абалы, жаш калемгерлердин чыгармачылык изденүүлөрү тууралуу ой бөлүшөт. Талант тубаса жөндөмдүүлүк, шыктуулук дейт жазуучу, андан ары талант ички мүмкүнчүлүк экенин, ал мүмкүнчүлүк иш жүзүнө ашуусу үчүн шарт керек экендигин, андай шарт маданият менен талыкпаган эмгек аркылуу келип чыгарын айтат. Ар адабиятка талапкер жазуучу дүйнөлүк маданият, адабият тууралуу кеңири маалыматы бар болуп, талыкпаган изденүү менен жашашы керектигин, чыгарманы жаздым деп гана тим болбостон жалпы адабий-теориялык маселелер жана ошол мезгилдеги адабий сыны боюнча кабары болуусу зарыл дейт. Ошондой эле, жаш адабиятчылар, прозаиктер Т.Касымбеков, Жапаров, К.Жусубалиев, С.Жигитов, О.Султанов, Т.Кожомбердиев, А.Саспаев, Ө.Даникеев ж.б. чыгармачылыгы тууралуу сөз кылган жазуучу алардын чыгармаларынын көркөмдүк деңгээли, ийгиликтери жана кемчиликтери тууралуу кеңири сөз кылат.

«Адабиятка киши эптеп-септеп жазармын деп келбейт. Сөзсүз жаңылык киргизем, мурункулардын традициясын улап, алардын жетишкендиктерине таянып, алардан бийигирээк чыгармачылык тепкичке жетем деп,

чоң максатты көздөп келет. Демек, ар ким өз мүмкүнчүлүгүн кем санабай, бардык күчүн искусствонун чокуларына жетүү үчүн жумшоого милдеттүү. Болбосо, адабиятта убара болуунун зарылдыгы жок. Ар бир жаш талант чоң художник болууну көздөбөсө адабият өнүкпөйт. Чыныгы көркөм чыгарма деген чек билбей, түрдүү кишилерди, түрдүү улуттарды суктандырыш керек» дейт Ч.Айтматов. Ооба, чындыгында да залкар жазуучу өз ишине катуу талап менен жооптуу караган, ар бир учурдагы коомдук көкөй кескен проблемаларды кыя өтпөй, ага тереңден кайрылып, чыгармаларында бийик деңгээлде ачып берүүнү көздөйт. Мында анын адабий ишмердүүлүккө өтө бир талапчыл, астейдил мамилеси, мааниси тереңде жатат. Анткени, бийик максат менен адабиятка келүү адабияттын өсүшүнө, келечегине кам көрүү дегендик. Ар кандай сандык өсүш сапаттык өсүштү камсыз кыла албаган сыңарындай эле, адабият чөйрөсүндөгү ортозаардык, көнүмүш жазмакерлик бийик мартабалуу адабиятты жарата албайт. Адабий ишмердикке карата өтө талапчыл мамиле гана чыныгы жаңычылдык көркөм баалуулуктун жаралышынын бирден-бир булагы экендигин жазуучу өзүнүн жеке адабий практикасы менен да тастыктоого аракеттенет.

Ч.Айтматов жаш кыргыз адабияты дүйнөлүк өнүккөн адабияттардын катарына теңелүүсү үчүн адабий-теориялык билимдин зарылдыгын жакшы түшүнгөн. Ошол үчүн ал «Жаш жазуучулардын республикалык кеңешмесине» (1963-жыл) өзүнүн аркасынан келе жаткан жаш калемдештерине мындай дейт: «Өзгөчө, актуалдуу теориялык сын эмгектерин окуган жаштар эң эле аз. Дүйнөлүк адабиятта, искусстводо азыр эмнелер болуп

жатат, фрейдизм деген эмне, экзистенциализм деген эмне, булар эмне деген философиялык агымдар, булардын биздин чыгармачылыкка зыяндуу жат жагы эмнеде, – мына ушуларды өзүнүн ички дүйнөсүн байытыш үчүн изилдеген жаш адабиятчылар өтө сейрек учурайт» [7; 21-б.]. Ырас, ал учурда советтик адабияттын, искусствонун бирден-бир карманган принциби соцреализм методунун алкагынан чыкпоо эле. Бирок, жаш жазуучу үчүн дүйнөлүк адабияттагы тенденциялардан кабардар болуу анын чыгармачылык көз карашын кеңитүүгө жардам бермек. Чыгармачылык көз карашты адабий-теориялык билим менен байытуу жөнүндөгү оюн жазуучу кийин адабиятчы В.Левченко менен болгон маегинде (1976-жыл) да улантат. «Жазуучуга бүгүнкү күндөгү ой жүгүртүү бөтөнчөлүгү, эрудиция зарыл, ал тарыхты билүүгө, илимдин тармактары менен кабардар болууга тийиш. Адабият таануу илими, мисал үчүн, турмушту түшүнүүгө, аны талдай билүүгө, асылдыктын закондорун өздөштүрүүгө көмөк берет. Мен мисалы, М.Бахтиндин эмгектерин жогору баалайм. Ал эмгектер мени дайыма кызыктуу ой жүгүртүүлөргө түртөт [7; 216-б.].

Жазуучунун көркөм чыгармалары сыяктуу эле анын көркөм адабият, сүрөткер, доор маселеси, фольклор, акындар чыгармачылыгына карата эстетикалык принциптери да терең мазмундуу, курч мүнөздүү, философиялык көз караштагы кулачы кенен пикирлер. Ал эми илимий-теориялык жактан алганда бийик деңгээлде тургандыгы талашсыз чындык. Ч.Айтматов үчүн адабий иштин, көркөм сөз өнөрүнүн майда-барат маселеси жок. Темадан баштап формага чейин, элдик оозеки чыгармачылыктан азыркы адабияттын келечегине чейин олут-

туу мамиле жасайт. Ал маселелердин реалдуу чечилишине жоопкерчиликтен баш тартпастан, ага кол кабыш кылуудан тажабай жана мезгил демин курч сезүү, ага карата бүтүндөй акыл-ойду багыттоо – бул сүрөткердин ыйык парзы, милдети.

Айтматовдун публицистикалык чыгармаларынын дагы бир өзгөчөлүгү, ал ойлор качан, кайсыл мезгилде айтылса да негизинен бүгүнкү күндө өз актуалдуулугун жоготпой, ошол деминде, күүсүндө тургандыгында десек болот. Жазуучунун «Огонек» журналынын атайын кабарчысы Феликс Медведев менен болгон бир маегинде, кабарчынын: «Чыңгыз Төрөкулович учурдун маселелерине арналган айрым чыгармаларыңыз мезгилдин сынынан өтпөй калды деп айта аласызбы?» – деген суроосуна минтип жооп берген экен: «Учурдун утурумдук талабына ылайык мен публицистикаларымда, сүйлөгөн сөздөрүмдө, маектеримде маселелерди көтөрүп чыктым десем болот. Колдо болгону ушул дегендей. Арийне, мүмкүнчүлүгүмө жараша публицистикаларым да бир топ мезгилге чейин сыны кетип, сыры күбүлбөй турганын каалар элем. Андыктан мезгил мерчемин «узагыраак» алууга аракет кылып келем...» [8; 351-б.]. Жазуучунун ушул аракет, максаты ийгиликтүү ишке ашып олтургандыгын, макалаларында көтөрүлгөн маселелер, айтылган ойлору мезгил өтүшү менен анын көлөкөсүндө кала бербестен, адабияттын келечеги үчүн дагы далай кызмат кыла бере тургандыгын жогоруда биз карап өткөн учурлар дагы бир жолу далилдеп отурат.

«Жазуучулук публицистикадагы публицистикалуулук менен көркөмдүктүн айкалышуусу» деген темадагы параграфты жыйынтыктай турган болсок, бул

бөлүмчөдө негизинен эки маселенин айланасында сөз жүрдү: 1) жазуучулук публицистика деген эмне жана андагы публицистикалуулук менен адабий сындык маселелердин айкалыш себептери; 2) жазуучулук сын менен адабий сындын окшоштуктары жана айырмачылыктары, Ч.Айтматовдун жазуучу-сынчылык, жазуучу-адабиятчылык ишмердигинин жеке чыгармачылыгындагы орду.

Өрнөктүү жазуучулардын чыгармачылыгын изилдөөдө «жазуучулук публицистика» деген түшүнүк көп колдонулат. Себеби, жазуучулар коомдун актуалдуу саясий, маданий, чарбалык ж.б. маселелери боюнча «таза» публицистикалык макалаларды жазуу менен катар көпчүлүк учурда адабияттын актуалдуу маселелерин коомдук маселелер менен биргеликте карап, өз көз караштарын билдиришет.

Ч.Айтматов – жазуучу-сынчы, жазуучу-адабиятчы үчүн публицистика чыгармачылыктын ыңгайлуу жана жемиштүү бир салаасы болуп эсептелет. Айтматовдун коомдук-саясий көз караштары анын адабий сындык ой-пикирлери менен тыгыз карым-катышта чагылдырылган. Ч.Айтматовдун адабият, көркөм өнөр маселелери камтылган макала, маектерин публицистикалык-адабий-сындык деп аныктоого болот.

1.2. Доор жана сүрөткердин өз ара байланышы

Ч.Айтматовдун публицистикасы менен толук таанышуудан параграфтын аталышында белгиленген сүрөткер жана доор маселеси андагы бирден-бир борбордук, эң түйүндүү маселе экендигин көрүүгө болот. Жазуучу мейли элдик оозеки чыгармачылыктын мурастарынын

бүгүнкү жазма адабият заманындагы орду, мааниси, кызматы жөнүндө айтабы, же жаш жазуучулардын учурдагы милдеттери жөнүндө сөз кылабы, же кайсы бир жазуучунун чыгармачылык өнөрканасы, көркөм сөздүн өткөн доордогу улуу устаттарынан өрнөк алуу, адабият менен искусстводогу идеялык-эстетикалык изденүүлөр, салт менен жаңычылдыктын айкалышы же чыгармачылыктын көркөм образ жаратуу, көркөм ыкма, көркөм каражат маселелерине токтолобу, – бардык учурда ал маселелерди сүрөткер менен доордун өз ара карым-катыштык ракурсунан карап, аны ар качан көңүлүнүн борборунда туткандыгы байкалат.

«Сүрөткер менен эл – өзөктөш, эки өркөч тоодой эгиз нерсе. Талантты эл жаратат, анын чебер өкүлдөрү түзгөн бардык мыкты көрөсөн иштердин баалоочусу да, сактоочусу да ошол эл. Булардын байланышы тутумдаш: Сүрөткер – элдин рухий жөлөгү болсо, эл – сүрөткердин рухий жөлөгү болот. Орус элинин улуттук аң-сезими болбогондо Пушкин Пушкин болмок беле да, грузин тили, грузин эли болбосо Шота Руставели ушул күнгө чейин жетет беле» [28; 163-б.] деп залкар жазуучубуз Ч.Айтматов айткандай сүрөткер менен доордун, коомдун ортосундагы өтмө катар байланыштардын көркөм синтези бири-биринен ажырагыс, бири-бирин толуктап турган көрүнүш.

Ар бир доордун, коомдун өзүнүн сүрөткерлери болот. Коомдогу болуп жаткан нерселерди, эстетикалык кабыл алууларды чындыкка дал келтирип, искусствонун түрлөрү аркылуу алсак, көркөм адабият, музыка, театр, сүрөт аркылуу сүрөткерлер чагылдырып келген. Скульптор ташка жан киргизип, жашоодогу не бир түркүн нерсе-

лерди дал өзүндөй кылып чагылдырса, сүрөтчү ар түркүн боёк менен кагаз бетине түшүрсө, композитор жан дүйнөдөгү оргуштаган сезимди нота менен күүнүн кайрыктарына салса, театр адамы сахнада ойноп, эл алдында түрдүү образды дал өзүндөй кылып элге жеткирген. Мына ушул искусствонун түрлөрүнүн бардыгы доордогу, коомдогу көрүнүштөрдү чагылдырып, башкача айтканда сүрөттөп беришет. Ар кандай чыгармачыл адам, мейли жазуучу болсун, мейли сүрөтчү болсун, мейли музыка жаратуучу болсун, сөзсүз түрдө өз элинин, белгилүү бир улуттун өкүлү болуу менен ошол өзүнүн катыштыгы бар элдин жана улуттук салттарынан өнүп чыгат да бул жетигил чыгармасын жаратууда коом, ошол мезгил бирден-бир себепкер болот.

«Сүрөткер өз өлкөсүнүн, өз табынын сезгичи, анын кулагы, көзү, жүрөгү, ал – өз доорунун үнү» деген экен өз мезгилинде улуу жазуучу М.Горький. Мына ушул ойду улай, Ч.Айтматов да «Жазуучу – өз доорунун күзгүсү. Өзүбүздөн мурдагыларды урматтоо менен, биз ар доор өзүнүн эстетикалык талаптарын алдыга коёрун унутпашыбыз зарыл. Мезгилдин духун – адамдын, коомдун абалын сезе билип, өзүңдүн чыгармачылыгыңды, турмуштагы өзгөрүштөрдү, жылыштарды туура чагылдыра алган жаңы критерийлер менен өлчөөгө жетишүү маанилүү. Анткени биз азыр жыйырманчы кылымдын акыркы чейрегинде – бардык революциялык жана прогрессивдүү нерселердин интеграцияланышын, ошону менен эле бирге дүйнөдөгү карама-каршы күчтөрдүн болуп көрбөгөндөй уюлдашуусунун доорунда жашап жатабыз. Ошон үчүн биз чыгармачылыктын проблемаларына кандайдыр башкача деңгээлдерден карашыбыз милдет. Биздин

адабияттагы жаңы тенденциялар жөнүндө айтканда, аны жалпы дүйнөлүк процеске байланыштырбай өзүнчө бөлүп кароо ылайыксыз» [7; 146-147-бб.] деген.

«Сүрөткер жана доор» маселеси боюнча М.Горький менен Ч.Айтматовдун айткандарын катар коюп, албетте, бул жерде биз салыштырып карап жатабыз. Ч.Айтматов «Жаңычылдык жөлөктөрү» (1977) аттуу макаласында М.Горькийдин биз жогоруда келтирген сөзү тууралуу эскерген эмес. Ар бир доордун сүрөткерлерге карата талабы ар кандай болуп келген. Ч.Айтматов М.Горькийдин ысымын атаганда ар качан чоң сый-урмат менен мамиле кылган. М.Горькийдин өз заманы үчүн актуалдуу болгон пикирин жарым кылым өткөндөн кийин келтирип, андан кемчилик издөөнүн эч кандай зарылдыгы жок. Ч.Айтматов өз даанышмандыгы менен эч убакта андай алабарман тыңдысындууларга жол берген эмес.

Ооба, М.Горькийдин айткандары өз доорунун талабына туура келет. Дүйнөдө биринчи ирет социалисттик системаны орноткон жападан жалгыз мамлекет болгон Совет өлкөсүнүн жазуучусу биринчи иретте, албетте, өз табынын, өз өлкөсүнүн «кулагы, көзү, жүрөгү, өз доорунун үнү» болушка милдеттүү болчу. Кийин заман өзгөрдү, социалисттик түзүлүштөгү мамлекеттер көбөйдү. Дүйнө «социалисттик» жана «капиталисттик» деген эки лагерге бөлүндү. Идеологиялык карама-каршылыктар болгон менен экономикалык кызыкчылыктар, транзиттик транспорттук өз ара байланыштар эки лагерге бөлүнгөн мамлекеттерден шарттуу формада болсо да тынчтыкта жанаша жашоону талап кылат. Бирок дүйнөнүн түпкүрүнөн бери келе жаткан адамзат пендесине таандык өзүмчүлдүк, ач көздүк, бирөөлөргө үстөмдүк кылуу аракети

сыяктуу илдеттүү көрүнүштөр заман өнүккөндө артта кала бербей илээшип, заманга жараша түрүн өзгөртүп, татаалданып, жеке көрүнүштөн эл аралык саясий деңгээлге чейинки абалда өз «ишмердүүлүгүн» улантып келе жатат. Ошон үчүн Айтматов «өз доорунун күзгүсү» болгон жазуучулардын милдетин «дүйнөдөгү карама-каршы күчтөрдүн болуп көрбөгөндөй уюлдашуу дооруна» ылайык жаңы, жалпы дүйнөлүк процеске байланыштуу деңгээлде кароо керек экендигин айтып жатат.

Ч.Айтматов «Жаңычылдык жөлөктөрү» аттуу макаласында «жазуучу жана доор» жөнүндө айткан ойлорун «Жазуучу жана дүйнө: Хельсинки духу жана маданият чеберлеринин милдети» деген аталышта 1977-жылы Болгария Эл Республикасынын борбору Софияда болуп өткөн жазуучулардын эл аралык симпозиумунда сүйлөгөн «Хельсинки духу – айкын жол» аттуу баяндамасында улантат. 1975-жылы Финляндиянын борбору Хельсинки шаарында 35 мамлекеттер ортосунда тынчтыкта жанаша жашоо маселеси боюнча жетишилген Хельсинки макулдашуусунун идеяларын жайылтуу боюнча өткөрүлүп жаткан иш-чарада Айтматов илим менен техниканын өнүккөн заманында саясий-экономикалык кесепетинин коркунучу да өскөн доордо жазуучу, сүрөткерлер тынчтыкта жанаша жашоо идеясын ишке ашырууга кандай кол кабыш кыла алат, кандай милдеттердин өтөөсүнө чыгууга аракет кылуу керек деген маселелердин айланасында ой бөлүшөт. «Биз өз чыгармаларыбызды адабият каражаттары менен личносттун баардык мезгилдердин жалпы тажрыйбасына ылайыкташкан сапаттарын – адамдык негизги идеалды өрчүтүү максатында өз замандаштарыбыз – бүгүнкү күндүн адамдары үчүн жазып

жатабыз. Адабияттын чыныгы вазифасы, түбөлүк милдети мына ушунда. Адам рухунун жана интеллектисинин эң бир татаал кыймылдарын анын бардык карама-каршылыгында жана терең социалдык шарттуулугунда чагылдырууну өздөштүргөн биздин күндөрдүн адабиятынын маселелерине мына ушундайча мамиле жасоо, менин оюмча, бир караган адамга бир аз жөнөкөйлөтүлгөндөй сезилиши мүмкүн, бирок ошого карабастан, бул так мына ушунусу менен жалпы адамзаттык, көөнөрбөс идеалдар – адабият менен искусствонун түпкү проблемалары бойдон кала берери бышык. Анткени адабияттын функциясы өзгөрүшү мүмкүн жана өзгөрүп да жатат, бирок анын баштапкы негизи – эч качан өзгөрбөйт. Мүмкүн, мына ошол үчүнбү, азыр адабияттын милдети башканын сезимин түшүнө билүү, бирөөнү өзүндөй ойлоо, ал да турмушту сен сыяктуу эле сүйөрүн, сен сыяктуу эле өлүмдөн коркорун, бул жарыкчылыкта өз укугун сен сыяктуу эле коргорун сездирүүдө турат» [7; 154-б.]. «Илимий-техникалык революция азыр адамдарга массалык байланыштын каражаттары аркылуу көз ачып-жумганчалык убакыт ичинде бүткүл планеталык масштабда жалпылашууга мүмкүнчүлүк түзүп, тез жүргүч транспорт каражаттар аркылуу элдерди заматта жакындаштырып, ошонусу менен бизди мурда болуп көрбөгөндөй бири-бирибизге илинчектештирип, көз каранды кылып койдү. Биз баардыгыбыз бүгүн бир кайыктабыз, а айланада болсо – космикалык чексиздик.

Бирок ар бир адамдын турмушуна чейин кирген ушул илимий-техникалык прогресс өзүнүн эң сонун универсалдуу ийгиликтери, жашоо-турмуштун түрүн өзгөртүүгө себепкер болгондугу менен адам личностун, элдерди, ма-

даний бөтөнчөлүктөрдү баалоодо мээримсиз рационализмдин, ыймансыздыктын жайылышына шарт түзүүдө. Техникада рухий жана моралдык сферага алынып чыккан пайдалуу аракет коэффициентинин (КПД) адамды адамдык түрүнөн ажыратуу, маскаралоо, зомбулук кылуу сыяктуу эч качан актоого болбой турган нерсеге актооч болуп олтурат. Өзүнчө бир стереотип, чен-өлчөм эсептеген пайдалуу аракет коэффициентинин көз карашынан алганда ар бир адам өз ара алмаштырыла берет, ал эми адамдык көз караштан алганда ар бир адам өз ара алмаштырылгыс, кайталангыс жана кымбат. Ромео менен Джульеттаны ким алмаштыра алат, эне үчүн анын согушта өлгөн баласын ким алмаштыра алат?» [7; 154-б.]. Айтматов өз баяндамасында ядролук согуш коркунучу заманында көтөрүлгөн тынчтыкта жанаша жашоо идеясына коомдук-саясий ишмер катары, жазуучу катары, ошол доордун көптөгөн атуулдарынын бири катары көз карашын билдирүү менен, «жазуучу антүү керек, минтүү керек» деген жалпы фразалар менен чектелбейт. Жазуучулук, чыгармачылык иш көрсөтмөлөр менен эле жөнгө салып койчу жөнөкөй нерсе эмес. Ошон үчүн Айтматов турмуштун көптөгөн тармагындагы кесипкөйлөрдүн жумушун жеңилдеткен техникалык прогресс адам дүйнөсүнүн татаал табиятын ачып берүүдө, чагылдырууда искусство чыгармасын алмаштыра албастыгын белгилеп өтөт. Ошон үчүн ХХ кылымдагы илимий-техникалык революция жөнүндө айтып жатып жазуучу төрт жүз жылдай мурда жазылган «Ромео менен Джульеттаны ким алмаштыра алат?» деп суроо салат. Учур чак маселесин айтып жатканда аны ар качан өткөн доор менен келечектин элегинен өткө-

рүп, синтездештирип ой жүгүртүү – Айтматовго таандык масштабдуу ой жүгүртүүнүн бир көрүнүшү.

Айтматов баяндамалык макаласын төмөндөгүчө жыйынтыктайт: «Биз дүйнөнү өзгөртөбүз, дүйнө бизди өзгөртүүдө. Биздин азыркы шартта татаалданып бараткан адабиятка көрүнүштү чагылдырган күзгү болуу менен чектелүү жетишсиз, ал өзүнүн стереосфераларында турмуштун жана адам тагдырларынын тереңдиктерин ишенимдүү түрдө кайра жараткан көп кырдуу призма болушу зарыл. Биз өзүбүздүн баардык күндөрүбүздү жана эмгектерибизди мына ушуга арнайбыз [7; 159-б.]. Жыйынтыктоочу сөзгө үңүлүп баам сала турган болсок, глобализация, интеграция, технократия заманындагы жазуучунун милдетин мурдагыдан да татаалдаштырып айтып жаткандыгын байкоого болот. Татаалдашкан заманда, демек адабиятка турмушта болгонду болгондой чагылдырган күзгү болуу жетишсиз. Жазуучу «турмуштун жана адам тагдырларынын тереңдиктерин ишенимдүү түрдө кайра жараткан көп кырдуу призма болушу зарыл». (Призма – көп жактуу фигура жана ушундай фигуралык форманын жардамы аркасында жакындатып, алыстатып ар түрдүү кырынан көрүүгө мүмкүндүк түзүүчү оптикалык зат, буюм). Башкача айтканда көркөм чыгарма бир жактуу эле күзгү болбостон, турмушту, анын образдык туюнтмасын көп тараптуу көрүүгө мүмкүндүк түзүүчү көп жактуу күзгү, көп пландуу чыгарма болуш керек.

Ч.Айтматовдун биз сөз кылган макаласындагы «Биз баардыгыбыз бүгүн бир кайыктабыз, а айланада болсо – космикалык чексиздик» деп айткан элестүү сүрөттөмөсү жана көп кырдуу призма жөнүндөгү пикири дал ушул симпозиум өтүп жаткан маалга тушташ жарык көргөн

«Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестин («Знамя», 1977, №4) жана В.Левченко менен болгон «Тутумдашуу түйүнү» деген аталыштагы маегинде («Вопросы литературы», 1976, №8) айткан бир оюн эске салат. Анда мындай ой айтылат: «Мисалы, согуш жана тынчтык проблемасын чечүүгө карата умтулуубузду алалы. Коркунуч – азыр бир мамлекеттин экинчи мамлекетке кол салышында гана эмес, бүткүл адамзат жетишкендигинин, цивилизациянын кыйрап калуусунда болуп жатат. Азыркы адамзат абалын мен төмөндөгүчө сүрөттөгүм келет: эгер деңизде бир нече адам болуп, алардын ар бири өз устунун үстүндө сүзүүгө умтулса, анын бардыгы бороон-чапкындардан, толкундардан аман чыгарына ишенүү кыйын. Алар чогулуп, өз устундарын бириктирип, чырмап бир салга айландыруулары зарыл. Ошондо гана ар кандай толкундардан аман чыгууга мүмкүнчүлүктөрү болот. А эгер ар бири бири-биринин алдындагы устундарын тартып алууга аракеттенсе, анда алардын аманчылыктарына ишенүү кыйын [7; 22-б.]. Жазуучунун маектеринен алып, бири-бирине мазмундук жактан байланышып турган мына ушул сөздөргө таянып адабиятчы А.Кадырманбетова да көп пландуу идеялык-тематикалык мазмундагы, же Айтматовдун сөзү менен айтканда «көп кырдуу призма болгон» чыгарма «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестинин бир мааниси Жер планетасын ар кандай алааматтык коркунучтардан сактоо идеясын айтууга арналган деген ойду айткан. «Жазуучунун Жер шарына сырттан туруп «космикалык» көз караштан кароо, адамдарга алардын бир боор мекен жайы болгон бул планетага өтө аёолуу, кылдат мамиле кылуу зарылдыгы жөнүндө «масштабдуу» сөз айтуу аракети дал ушул «Деңиз бойлой

жорткон Ала-Дөбөттөн» башталат. Бул чыгарма жанры боюнча, чыгаан адабиятчы, айтматовтаануучу Георгий Гачев таамай аныктагандай, повесть – притча. Повестте кабат-кабат метафора» дейт адабиятчы [65; 51-б.].

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын башталыш мезгили постсталиндик доорго же башкача айтканда хрущёвдук «жылымдоо» (оттопель) мезгилине туура келген. Бул өзүнчө бир кайра баалоолордун мезгили болгон. Сталиндик режимдик саясат, андагы кетирилген кемчиликтер жана мыйзамга сыйбаган кылмыштык көрүнүштөр (репрессиялык саясат) В.И.Лениндин социалисттик идеологиясынын нормасынан таюу катары түшүндүрүлө баштаганда коомдук турмуштун бардык тармагындагы көйгөйлөр тууралуу сөз козголуп, мезгилдүү басылмаларда ачык сындоолор жарык көрө баштаган. Жазуучулар дагы ага чейин өз чыгармаларында чагылдырган турмуштук көрүнүштөрдү жымсалдап жасалгалап, курч проблемаларды коюудан жалтайлап, сактанып турушкан. Коомдук турмуштун бардык тармактарында, өзгөчө басма сөздө, журналистикада жүрүп жаткан кайра баалоочул сынчыл дух адабиятка да өз таасирин тийгизбей коймок эмес. Адабиятчылар, сынчылар, жазуучулар адабияттагы конфликтсиздик «теориясын», анын кесепетинен жалтырата жылмаланган («лакированные») жасалма образдуулукту сынга алышты. «Лениндик нормадан таюу» деп мүнөздөлгөн көрүнүштөрдүн фонунда айрымдар Сталин өзү жазуучулардын башында туруп, өзү кошо талкуулашып советтик адабияттын карманчу көркөм методуна берилген «социалисттик реализм» деген аныктаманын, аталыштын, жоболорунун тууралыгынан шек санагандар да болду. Мындай ашкере шекчил

көз карашка Жазуучулар союзу, Илимдер академиясынын адабият институттарындагы адабиятчы окумуштуулар, соцреализм адабиятынын теоретиктери каршы туруп, В.И.Лениндин «Партиялык уюм жана партиялык адабият» деген программалык макаласынын негизинде, пролетардык адабияттын атасы болгон А.М.Горький жетекчилик кылган пролетардык жазуучулар уюмунда, анын түздөн-түз катышуусу менен иштелип, жол-жобосу такталган социалисттик реализм методу туура тандалып, туура аталгандыгын, ал советтик адабият менен искусствонун бирден-бир карманган магистралдык жолу экендигин тастыктап, коргоого алышты. Бирок, социалисттик реализм методунун жоболору эч өзгөтүүсүз калтырылган менен ушул методдун көркөм принциптеринин негизинде идеологиялык актуалдуулукка жамынып жазылган чыгармалардын көпчүлүгүнүн сын көтөрө албагандыгы, албетте, чыгармачылык чөйрөнүн алдыңкы өкүлдөрүн ойлондурбай койгон жок.

Хрущёвдук «жылымдоо» (оттепель) мезгилинде адабий байланыштар жакшырып, чет элдик жазуучулардын жакшы деген чыгармалары которулуп жарыялана баштады. Элүүнчү жылдардын экинчи жарымында адабият айдыңына келип аралашкан советтик жаш жазуучулар жаңыча ой айтып, жаңы каармандарды жараткылары келишти. Чыгармачылык изденүүлөр көркөм чыгармачылыктын бардык тармактарында күч алды. Башкасын айтпаганда да элүүнчү жылдардын аягында кыргыз прозасына ээрчише удаа келишкен жаш жазуучулардан А.Жакыпбековду М.Ю.Лермонтовдун, Л.Н.Толстойдун, А.П.Чеховдун классикалык реалисттик чыгармачылык салты кызыктырып, ошолордун үлгүсүндө чыгарма жа-

ратууга далалаттанса, М.Гапаров Э.Хемингуэйдей романтикалуу каармандардын жазуучусу болгусу келет. Ал эми К.Жусубалиев М.Пруст, Дж.Джойстун модернисттик чыгармаларына арбалат. Бирок батыштын «модалуу» модернисттик, постмодернисттик адабиятын тууроо советтик адабиятта келечексиз иш экендиги тез эле белгилүү болду. Батышты тууроого багыт алган жаштардын чыгармачылыгы сынга кабылды. Индивидуалисттик аңсезимге негизделген мындай чыгармачылык ыкма коллективизм идеясына негизделген советтик адабиятта чындыгында эле тамыр жайып, өнүп кете албайт болчу.

Социалисттик реализм эстетикасынын рамкасын кеңитүү XIX кылымдагы классикалык реализм адабиятынын жардамы аркасында жемиштүү жүрдү. Советтик адабият агитациялык, пропагандалык, өндүрүштүк адабияттан каармандын инсандык өзүн өзү таануучулук аракетине, көркөм психологизмге көбүрөөк оой баштады. Социалисттик реализм адабияты классикалык реализмдин, тагыраак айтканда, XIX кылымдагы сын реализминин салтын улантуучу деген көз караш тез-тез кайталанып айтыла баштады. Мына ошол динамикалык процессте социалисттик реализмдин айрым бир чектөөчүл жактарын жеңип, реалисттик универсализмге, социалдык-психологиялык аналитикалууулукка, андан этико-эстетикалык философиялууулукка умтулган советтик жазуучулардын алдыңкы катарында Ч.Айтматов да болду.

Социалисттик реализм эстетикасын байытуу ошондой эле фольклордук-мифологиялык поэтикалык эстетиканы актуалдаштыруу жолдору аркалуу да жүрдү. Фольклорго кайрылуу Ч.Айтматовдун чыгармачылы-

гында «Гүлсарат» повестинен башталат. «Жаныбарым, Гүлсарыдагы» мергенчинин ыры – каармандын турмушундагы мүшкүлдү, жан дүйнөсүндөгү терең рухий жапаны, запкыны, сездирүүчү каражат, ык. Ал эми «Ак кемедеги» легенда «чыгарманын негизги жумалыгын, анын бүткүл концепциясын түзөт» деп өзү тастыктагандай, автор кийин да реализм адабияттын нугунда эле жазылган «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестинде, «Кылым карытар бир күн» романында жана кийинки чыгармаларында да фольклордук сюжет, каражаттарга көп кайрылды. Жалпы эле совет адабиятында турмуштук реалдуулукту бир жактуу сүрөттөй берүүдөн качкан сүрөткердик мындай изденүүчүлүктү айрым кыйкымчыл сынчылар жазуучулук өзгөчөлөнүүсү, «токума» кооздукка («кружевные» художественности) умтулуу катары түшүндүрүшкөн учурлары болгон. Маселен, адабиятчы В.Коркин жазуучу менен болгон маегин миф, легенда, притчага болгон ашкере кызыгуучулук жазуучуларды реалдуу турмуштан алыстатып кетип жатат деген жыйынтык менен «Жажду беллетризма!» деген макала жазган сынчы Л.Аннинскийдин макаласын эске алуудан баштап, мындай көз караштын жаралышына жазуучунун «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестинин да түздөн-түз тиешеси бар экендигин айтып, «бул повестинин кимдир бирөөгө «жомок» болуп көрүнүшү сизди оңтойсуздандырбайбы?» деген суроосуна: «... что кто-то усомнился, не отступаю ли я от реализма? Нет! Символ моей веры – реализм, реализм, ничего кроме реализма. Огорчает истораживает другое: то, как иные читатели (я сужу и по своей почте, в частности) узко и поверхностно понимают нравственно-эстетическое содержание сов-

ременного реализма, их ревнивая готовность объявить «сказкой», иными словами, абстракцией, вымыслом, все, что не имитирует повседневность, быт, не передает текущую жизнь в форме хронологического повествования, отчета» [22; 224-225-бб.] деп жооп берген.

Ч.Айтматов ар дайым искусствону, реализмди жөнөкөйлөштүрүп түшүндүрүүгө каршы болуп келген. Искусствону дегеле көркөм шарттуулуктарсыз элестетүү мүмкүн эмес. Искусстводогу «көркөм чындык» менен «турмуш чындыгы» деген түшүнүк бири-бирине байланыштуу, бирок барабар түшүнүктөр эмес. Реализмдин көркөм метод катары табиятына байланыштуу теориялык маселелерди жалпы советтик адабият күйөрмандарына, өзгөчө профессионалдык жазма адабияттын эстетикасы жөнүндө түшүнүк жаңыдан түптөлүп, турмуш чындыгын фольклордогудай ашкере кооз сөздөр менен шөкөттөбөй, турмушту «турмуштун өзүндөгүдөй» формада сүрөттөөнүн эстетикалык артыкчылыгын, көркөмдүк татымын, ыгын чындап туюнуп, түшүнө баштаган кыргыз адабий коомчулугуна, жаш талапкер жазуучуларга, сүрөтчүлөргө, киночуларга ж.б. түшүндүрүүдө атайын адис адабиятчыларга караганда Ч.Айтматов көп эмгек сиңирди. Ч.Айтматов адабият багытындагы дээрлик бардык маектеринде «реализм», «социалисттик реализм» деген эмне, аны кандай түшүнүү керек, анын адабият тарыхында мурда болгон жана азыркы учурда батыш, чыгыш адабиятында реалисттик методдон сырткары өмүр сүрүп жаткан модернисттик методдордон айырмачылыгы, артыкчылыгы эмнеде деген суроолорго абдан көп кайрылган.

«Адабияттын түпкү негизи өзгөрбөй кала берет деген ойдон анын формалары да эч качан өзгөрбөйт деген жыйынтык келип чыкпоосу тийиш. Тескерисинде, адам, коом, бүткүл жарык дүйнө жана андагы биздин ордубуз жөнүндөгү түшүнүктүн өсүшү, тереңдеши, адабияттын сөзсүз түрдө өнүгүшүн, өнүккөндө да реалисттик багытта өнүгүшүн талап кылат, анткени, реализм – чындыкты чагылдыруунун баардык формаларынын ичинен биздин көркөм ой жүгүртүүлөрүбүздүн эң башкысы. Азыркы дүйнөлүк адабияттын реализми ушу тапта болуп көрбөгөндөй деңгээлге өсүп жетти, анын өзүнөн мурдагы реалисттик чагылдыруулардан айырмасы – Эвклиддин геометриясы менен Лабочевскийдин геометриясынын айырмачылыгына барабар. Адабият адамдын рухий турмушунда азыр эң башкы орундардын бирин ээлеп турат. Мына ушунун өзү эле бизди көп нерсеге милдеттендирери бышык» дейт Ч.Айтматов [7; 154-б.].

Чындыгында да жөнөкөйдөн татаалды көздөй өнүгүү жашоонун мыйзамы. Балалыктын, жаштыктын, жетилген курактын жана карылыктын ар биринин өз учуру үчүн туура сезилген чындыгы болуп, жашоонун улам кийинки этабында айрым чындыктар бекемделип, айрымдар өнүктүрүлүп, өөрчүтүлүп, айрымдары актуалдуулугун жоготуп, ал эми айрымдары тажрыйбасыздыктын жаңылыштыгы катары жокко чыгарылат. Ушул сыяктуу реализм жөнүндөгү түшүнүктөр да коом өнүгүп, өзгөргөн сайын айрым толуктоолорго, өзгөрүүлөргө учурайт.

Айтматов өзүнүн макала, маектеринде көпчүлүк учурда «реализм соцреализм» терминдерин катар, аралаш пайдаланат. Албетте, бул ал түшүнүктөрдүн айырмасын ажырата билбегендиктен эмес. Айтматов реалисттик не-

гизде жаралган чыгарма мейли ал байыркы доорду же орто кылымды, социализм же капитализм доорун чагылдырабы, ал түп негизинде реализм адабияты, реализм искусствосу болот деп түшүнөт. Айтматов соцреализмди XIX кылымдагы классикалык реализмдин же, башкача айтканда сын реализминин табигый бир уландысы, мураскору катары карайт. Ч.Айтматов 1978-жылы адабиятчы В.Коркин менен болгон «Биз дүйнөнү өзгөртөбүз, дүйнө бизди өзгөртөт» аттуу маегинде мындай дейт: «Эгер Толстой азыр биз менен бирге жашап жаткан болгондо, албетте, ал башкача чыгармаларды жазмак. Бирок, кептин баары ошол Толстойдун жоктугунда болуп жатпайбы. Бирок, канткен менен Толстойдун бизге калтырган сабактары бар. Улуу искусствонун сабактары. Алардын бири – жазуучунун көркөм талантынын чени, анын чыгармасынын адамдарга эмоционалдык-нравалык таасир этүүсүнүн күчү менен өлчөнө тургандыгы.

Дүйнөлүк адабияттын прогрессивдүү салттары жана биринчи кезекте, XIX кылымдагы орус классикасынын эң мыкты иштелген психологизми, адамдын жан дүйнөсүн нравалык-философиялык терең талдоого алуусу, гуманисттик идеаларынын бийиктиги, реализм эстетикасына таянбай туруп соцреализм адабияты мынчалык өнүгө албастыгын далилдеп отуруунун кажети жок» [7; 234-б.]. Ал эми адабиятчы В.Левченко менен болгон маегинде [7; 207-б.] соцреализмдин 20–30-жылдардагы деңгээли менен 60–70-жылдардагы деңгээлинин ортосундагы айырмачылыкты Ч.Айтматов төмөнкүчө ачыктайт: «...мен каармандын өсүү эволюциясы туурасында айткым келет. Революциянын алгачкы жылдарына мүнөздүү болгон ошол мезгилдин романтикалык жогору-

лашын чагылдырган, сезим-туюмду таң калтырган нерселер биздин коомдун алга жылышы, анын социалдык жана тарыхый таталдануулары менен биротоло изи сууп калбаса да, экинчи планга өтүү го деп ойлоймун. Күчтүү, албуут, идеалдуу каармандарды даңазалаган романтизмден биз накта турмуштук терең реализмге өттүк. Бизди артка, келген жолубузга кайра кайрууга аракеттенген сынчылар, менимче, жаңылышып жатышат»

Реализмдин, соцреализмдин башкы жетишкендиги хандардын, бектердин, баатырлардын же өзгөчө өнөрү, өзгөчө тагдыры бар адамдарды эле эмес, карапайым адамдардын карапайым турмушун карапайым чагылдыруудан поэзия жарата алгандыгында.

«Реализм учурдун башкы каарманы – эмгек адамын ачты. Социалисттик реализмдин искусствосунун теңчилиги, демократизми мына ушунда. Ал, эгер билгиңиз келсе, иши жана чыгармачылык эмгеги жашоонун булагын түзгөн адамдарды чагылдырууда умтулуу менен социалдык адилеттикти орнотту. «Карапайым» адамдын турмушу суктанууга татыктуу, анткени өзүнүн жашоо образы менен көрсөткөн анын күндөлүк ишиндеги каармандыгынын улуулугу терең жана чыныгы адамдык философияны, сезимдин поэзиясын өзүнө камтыйт» – дейт Ч.Айтматов В.Коркин менен болгон дагы бир маегинде [7; 203-б.].

Эмгек, өндүрүш темасы социалисттик реализм искусствосундагы эң башкы темалардан. Айрым акын, жазуучулар теманын актуалдуулугуна жамынып алып, малчы, саанчы, дыйкан, совхоз директору, райкомдун секретары жана башка түрлүү кесиптеги адамдардын турмушун, күнүмдүк түйшүгүн, ийгиликке жетишүү жол-

дорун майда-чүйдөсүнө чейин терип-тепчип жазып отуруп көлөмдүү роман, повесть, поэма, драмалык чыгарма жазып салгандары да көп болгон. Реалисттик чыгармачылыктын жака-белинде кездеше калчу мындай терс көрүнүштөр тууралу жазуучу:

«Мен чыгармачылык чабытты, фантазияны кыскан фактографияга, көп сөздүүлүккө, ыбырсыган керексиз деталдардын жыйындысына негизделген, адамды көнүмүштүктүн чегинде кармаган, майда утилитардык «реализмге» каршымын. Бир сөз менен айтканда, муну мен репортёрдук реализм дээр элем,» – дейт. [7; 240-б.].

Ал эми маектеши адабиятчы В.Коркиндин: «Өзүңүздүн чыгармачылыгыңыздын өсүш жолун кандайча элестетесиз?» – деген суроосуна: «Турмуш жөнүндөгү ар кандай «романтикалык» түшүнүктөрдөн искусствонун күчү жетерлик жана чагылдыра аларлык турмуш чындыгына карай максималдык кыймыл катары элестетем. Социалисттик реализм – бул баарыдан мурда конкреттүү турмуштун карама-каршылыктарынын жана конфликттеринин мазмунун, табиятын, реалдуу чындыктын кубулуштарын терең гуманисттик жагдайда өздөштүрүү, адам личностун чыныгы гуманисттерче түшүнүүчүлүк жана конкреттүү адамга максималдык жакындоо», – деп жооп берген [7; 199-б.]. Ырасында да Ч.Айтматовдун «Гүлсаратка» чейинки чыгармаларында романтикалык пафос үстөмдүк кылат. Ал эми «Кылым карытаар бир күндө» жазуучу мифологиялык, реалисттик жана фантастикалык сюжеттерди синтездештирип пайдаланган. Ошентсе да бул роман «катаал» реализмдин мыкты үлгүлөрүнүн биринен.

«Мен социалисттик реализмди чындыкты өздөштүрүүнүн жана чагылдыруунун түбөлүккө катып калган системасы катары көрсөткөн теоретиктерге каршымын, – дейт Айтматов. – Биздин искусствонун методу тынымсыз кыймылда жана өнүгүүдө. Ал башка методдор менен стилдерден да көп керектүү нерселерди өзүнө сиңирүүдө. Мага ошондой эле жандуу адабий практиканы олуттуу түрдө мезгилдерге бөлүп кароочулук да негизсиздей сезилет, анткени көптөгөн процесстер жипке тизгендей иреттүү эмес. Татаал чиелешүүлөр менен жүрөт. Дүйнөлүк адабияттын тарыхый кыймылына социалисттик реализм новатордук метод катары кандай салым кошору бизге, азыркы жазуучулардын чыгармачылыгына байланыштуу экендигин сезүү – баарыдан маанилүү» [7; 173-б.].

Ч.Айтматов Совет өкмөтү, социалисттик реализм методу кыргыз маданияты, адабияты, искусствосу үчүн эбегейсиз зор мүмкүнчүлүктөрдү бергендигин, ийгиликтердин башаты болуп, прогрессивдүү роль ойногондугун советтик учурда да, кийин да баса белгилеп айтып келген. Совет бийлиги жоюлгандан кийин, тактап айтканда 1993-жылы Американын «World literature today» аттуу журналында басылган макаласында [28; 100-120-бб.] сөз эркиндигине болгон кысым, социалисттик реализм искусствосундагы айрым кемчиликтер жөнүндө сөз кылган. Бул, албетте, өзүнүн мурдагы көз карашына каршы чыгуу катары түшүнүлбөшү керек. Социалисттик реализм методунун жакшы жактары сөзсүз болгон, аны биз жогоруда Ч.Айтматовдун өзүнүн сөздөрүн келтирүү аркылуу айтып өттүк. Ошол прогрессивдүү жактары менен бирге анын айрым чектелүү жактары да болгон. Алар

туурасында Ч.Айтматов чеберчилик маселесине байланыштырып сын айткан учурлары да көп болгон. Айрым жазуучулар соцреализм методун жөнөкөйлөштүрүп, өндүрүштүк теманы ар кыл вариацияда чагылдырууга гана мүмкүндүк түзүүчү, ушуну гана талап кылуучу көркөм метод катары түшүнүп жүрүшкөндүгү, редакциялык кызматкерлер теманын актуалдуулугуна гана басым жасап, анын поэтикалык кунарын эске албай, авторлорго талапты төмөндөтүп жибергендиги тууралуу жазуучу макала, маектеринде кайталап айтып турган. Бирок, албетте мамлекеттик жетекчилик тарабынан сөз эркиндигине айрым бир чектөөлөрдүн бар экендиги, анын адабий процесске белгилүү бир деңгээлде терс таасири болуп жаткандыгын өз учурунда ачык айтууга мүмкүн болбогон. «Интеллектуалдык кризис, тоталитаризм күнү бүттүбү» деген макалада мына ушул мурда ачык айтууга мүмкүн болбогон учурлар жөнүндө айтылат.

«Сүрөткерди доор жаратат, ал эми сүрөткер кезегинде ошол өзүнүн доорунун идеялары менен таламдарын чагылтат. Ал адамдын өзүн-өзү курчап турган чөйрөнү таанып-билүүдөгү машакаттуу, бүтпөс күрөшүнүн күүсүндө күчкө толот. Ал мурда, кийин өткөн алптардын артынан жүрөктү толкутуп, көңүлдү чалкытып, жашоонун өңүн өчүрбөй, сырын кетирбей сүрөттөп берүү максатында адамдын жөпжөнөкөй жоруктарынан тартып, алтымыш түрдүү ааламды эңсеп турган терең акылына дейре чыгармачылыгына сиңирип алат. Сервантес, Гёте, Пушкин, Толстой, Томас Манн жана башкалар дүйнөлүк адабиятка ушинтип келишкен» [28; 149-б.] дейт жазуучу.

Сүрөткердин өзүнө таандык өзгөчөлүгү социалдык-психологиялык, дүйнөтааным, кабылдоо өзгөчөлүктөрү,

доордун тамыр кагышын, турмуштун бардык катмарын терең жана ар тараптуу өздөштүрүү, адам рухунун улуулугун түшүнүүсү жана ал сезимдерди күч-кубаты далайды тамшандырган чыныгы эргүү менен даңазалоого жетишкендигинде гана кашкая ачык көрүнөт. Образдуу ой жүгүртүүнү тынымсыз жана кадиксиз байыткан сүрөткердин чыгармачылык энергиясы башкалардан бөлүнүп алда кайдан көрүнөт.

Адабиятта чындык жөнүндө сөз болгондо дүйнөлүк классик жазуучулар да өз оюн билдиришкен. Алардын ичинен М.А.Шолоховдун айтканына токтолсок: «... писатель должен уметь прямо говорить читателю правду, как бы она горька ни была. Поэтому к оценке каждого художественного произведения нужно, в первую очередь, подходить с точки зрения его правдивости и убедительности» [41] дейт ал. Сөзүбүздү улай ушул ойду Ч.Айтматовдун публицистикаларынан карасак да кездешет. Жазуучубуз кашкайган чындыкты гана чагылдырган сүрөткер чыгармасы менен түбөлүктүү жашаарын: «Нагыз адабият бир күн же эки күн жашабайт, ал жок жерден жаралбайт дагы. Нагыз адабият өтмө катар кан тамырдай деп кайталагым келет: эгер бир адабият башкасынан, дүйнөлүк адабий агымдан обочо жашаса, ал жолу кууштап, улуттук чектелүүгө кириптер болорун көп кылымдардан берки тажрыйба айкындады» [5] деген жыйынтыктуу сөзү менен белгилейт. Арийне, улуу жазуучулар Бальзак, Толстой, Достоевский, Чехов, Горький XIX кылымдагы коомдук турмуш чындыгын ар тараптан терең сүрөттөп жазышты, жазганда да эң ынанымдуу реалисттик боёктор менен чагылдырышты. Бул азыр талашсыз чындык. Алар ошол коомдун чындыгын көркөм сүрөт

кылып калтырышкандыктары үчүн улуу жазуучу жана эч качан «... Адабият – элдин аң-сезими, анын рухий турмушунун гүлү жана мөмөсү» деп В.Г.Белинский белгилегендей көркөм адабият адамдын аң-сезимин, көз караш, түшүнүктөрүн тарбиялап, калыптандыра турган улуу күч. Ал адамзат коому басып өткөн байыркы мезгилден бери чындыкты көркөм элестетип, адам турмушун дайыма коштоп келаткан жакшылык менен жамандыктын, адилеттик менен адилетсиздиктин, эзүү менен эзилүүнүн, кайгы менен кубанычтын, акылмандык менен акмакчылыктын бүтпөс күрөшүн, ички диалектикалык карама-каршылыктарын ар тараптан терең иликтеп, чагылдырып келет. Адабият коомдун турмушу, элдин турмушу менен тыгыз байланыштуу болуп, ар түрдүү элдин тарыхында ар түрдүү маанайда, ар түрдүү доорлордо пайда болуп, жашап жана өнүгөт. Ушундай ар түрдүү маанайда өмүр сүргөн адабият жөнүндө ар кайсы элдин ойчул, даанышман, философ, илимпоздору ар кандай аныктама берип, сын көз караштарын айтып, өз ойлорун ортого салып келген. Адабият тууралуу айтылган ойлордун түбү – байыркы Грециядан башталат. Б.з.ч. VI кылымда жашаган белгилүү философ Аристотель адабият тууралуу эң алгач изилдеп, анын илимий эмгектерден жана искусствонун башка түрлөрүнөн айырмасын илимий изилдөөгө алып, биринчи болуп адабият өз алдынча жашай ала турганын, анын негизги максаты Кудайды даңазалоо гана эместигин далилдеп, түшүндүрүп берген. Кийин орус адабий сынынын башында турган В.Г.Белинский: «... Только та литература есть истинно народная, которая, в то же время, есть общечеловеческая; и только та литература есть истинно человеческая, которая в то же время

есть и народная. Одно без другого существовать не должно и не может...» [49; 187-б.] деп адабият менен элдин карым-катышына токтолгон. А.Некрасов: «Литература не должна наклоняться в уровень с обществом в его темных или сомнительных явлениях. Во что бы то ни стало, при каких бы обстоятельствах ни было, она не должна ни на шаг не отступать от своей цели – возвысить общество до своего идеала, – идеала добра, света и истины!» деп коомдо кандай гана көрүнүш болбосун адабият өз милдетин аткарууга тийиш экендигин айткан.

Адабиятка улам мезгилдин жаңы талаптары, жаңы көрүнүштөрү таасир этерин, жаңы мазмун алып келерин замандаш калемгерлердин көңүлүн бурууга ар дайым аракеттенген. «Анткени турмуштагы жаңы нерсе адабиятка жана искусствого сөзсүз жаңы мазмун алып келет, бул болсо өз кезегинде көркөм адабиятты жаратуучулардын чагылтуу каражаттарынын жаңыланышына себепкер болгон» [7; 145-б.]. Адам баласынын жашоону аңдап билүү жана үйрөнүүдө эң негизги булак адабият менен искусствонун ролу чоң.

Кыргыз элинин байыркы эл экенин, көп кылымдуу тарыхында далай жолду басып өткөнүн жана бакыт таңы Октябрь революциясы менен кошо атканын, кыргыз элин билим менен маданиятка кошкону туурасында «Коомдун кызыкчылыгына жооп берген адабият гана кенч боло алат» деген макаласында айтат. Атап айтканда, жазуучулардын чоң тобу бар кыргыздын көркөм адабияты, кыргыздын төл живопись менен скульптуралык чыгармалары, эң сонун чеберлери бар улуттук балети, операсы, драматургиясы, профессионалдык азыркы музыкасы – мына ушунун бардыгы Совет бийлигинин

жылдарында пайда болгонун айтып келип, ар бир орундуу иштин өзүнүн талашсыз чындыгы болгон сыңары адабияттын да өзүнчө талашсыз чындыгы бар экенин белгилейт. «Көркөм чыгарма коомдун кызыкчылыгына жооп берсе гана, коомду толкундаткан проблемаларды козгосо гана, коом өзү орнотууну эңсеген нравалык, эстетикалык, моралдык идеяларды бекемдесе гана, ошондо гана жалпыга керектүү зат боло алат. Демек, коомдун зарыл керектөөлөрү жана түйшүктөрү менен байланышкан болбосо көркөм чыгарма көпчүлүк үчүн рухий азык болуудан калат» [15]. Бул ойду улуу орус сынчысы В.Г. Белинский да айткан. Ал мындай дейт: «Адабият деген – жазуучунун шаңдуу фантазиясы эмес, турмуш талабы, эркин көңүл эргүүнүн жемиши жана элдин күч аракетин, көркөм адабиятта улуттун, элдин духу, элдин ички дүйнөсүнүн символу, байлыгы сөзсүз чагылдырылышы керек. Адабият прогрессивдүү өнүгүү жолу менен адам жашоосунун бийик, асыл, сонун, укмуш мазмун менен толукталыш үчүн кызмат кылат» [49; 231-б.]. Албетте, идеялдуу, көркөм, элдик адабият гана – өз мезгилинин жүгүн көтөрө ала турган ак ниет, кайраттуу, жалтанбас адамдарды тарбиялайт жана адамзаттын рухий дүйнөсүн дайыма коштоп келет.

Ч. Айтматов адабияттын өзүнө тиешелүү чындыгы менен бирге анын күрөө тамыры болорун да таамай айткан. Эгер андай болбогон учурда тигил же бул адабият бирдиктүү системадан чыгып кетсе, ал аргасыз өз чегин жоготот да, чаржайыттык орун аларын эскертет.

«Советтик Кыргызстан» газетасына 1978-жылы 26-январда жарыяланган «Адабияттын соолубас булагы» макаласында дүйнөлүк маданияттын тарыхында бирин-

чи жолу («Библиотека всемирной литературы») 200 тому жарыкка чыкканда (1977-ж.) Ч.Айтматов сейрек кездешүүчү залкар жыйнактын чыгышы, ага кирген адабияттар, алардын алган орду жана бул эмгекке байланышкан көп маселелерге токтолот. Бул жыйнакка адам баласынын көңүл-көкөйүндө сакталган бүт орошон чыгармалар киргендигин, тактап айтканда драмадан үч саптуу япон термесине чейин, байыркы араб лирикасынан жыйырманчы кылымдын психологиялык романына жана орус эпосунан ата мекендик классикага чейин орун алгандыгын маалымдайт.

«Кыргыз прозасынын эртеңи» макаласы «Кыргызстан маданияты» газетасына 1972-жылы, 5-октябрда жарыяланган. Макалада автор адабият жанрынын өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, жалпы эле адабияттагы олуттуулук, мазмундуулук жана тереңдик сыяктуу сапаттар жөнүндө сөз кылат. Кыргыз жазуучуларынын катарына кошулуп жаткан жаш прозаиктердин чыгармачылыгынын жетишкендиктерине, бөтөнчөлүктөрүнө жана келечегине ой жүгүртөт. Коом өнүгүп, өзгөргөн сайын адабияттын функциясы да өзгөрүшү мүмкүн экенин жана өзгөрүп да жатканын, бирок, анын баштапкы негизи – эч качан өзгөрбөй турганын кошумчалайт.

«Өмүрдүн жашыл дарагы сыяктуу эле дүйнөлүк адабияттын дарагы да куурабайт, солубайт. Бүгүн ал биздин багыбызда бүрдөп турат...» [6]. Демек, көркөм адабият дайыма жашайт, анын адамды тарбиялоодогу бийик мааниси эч качан бөксөрбөйт.

Адабият тууралуу ой-жүгүртүүлөрүндө Ч.Айтматов гуманизм проблемасына өзгөчө басым жасайт. Айтматовдун түшүндүрмөсүндө гумандуулук адамдын өзүндө,

анын ички жан-дүйнөсүндө, «маданият менен гуманизм түпкүлүгүндө бир жерден тогошот», башкача айтканда, адам өзүнүн улуулугун, бийиктигин, асылдыгын жеткире түшүнө алса, анын иш-аракеттеринде эч убакта гумандуулукка каршы келе турган эч нерсе болбойт, болушу да мүмкүн эмес.

Ч.Айтматов жазуучунун алдындагы башкы милдет – ал чыгарма арналып жаткан окурмандын нравалык, интеллектуалдык турпатын көз алдында кармоо керек дейт. Азыркы адамдын жүрөгүн, сезимин козгоп, бийлетиш үчүн ага чоң философиялык ойлорго толгон, чыныгы поэзияга сугарылган, адамдардын көчүрмөсүн эмес, тирүү ой-санаага, жакшылыкка умтулган образдары бар чыгармаларды берүүгө умтулуш керек экендигин баса белгилейт. Ушул жерден М.Горькийдин «... Цель литературы – помогать человеку понимать самого себя, поднять его веру в себя и развить в нем стремление к истине, уметь найти хорошее в них, делать все для того, чтоб люди стали благородно сильными и могли одухотворить свою жизнь святым духом красоты... [41] деген ою жазуучунун айтканы менен дал келип отургандыгын көрөбүз.

Чебер жазуучу, сүрөткер дайыма тынымсыз изденүүдө жүрүү керек, башкача айтканда, жазуучунун сөзү менен «ал ар бир бүткөн чыгармасы менен өлүп, жаңы чыгармасы менен кайрадан төрөлүп» турууга милдеттүү. Анткени, ар бир жаңы чыгарма таптакыр башка ыкма, башка форма, башкача көркөм каражаттарды талап кылат. Кичине көлөмү аз мейли аңгеме жаралып жаткан учурда болобу, мейли төрт сап ыр жаралып жаткан болобу, автор бүт күч-кубатын, жүрөгүндөгү бардык сезимин, бул дүйнөдө көрө билгендерин, түшүнүгүн бүт бойдон

интерпретациялап турушу керек.

Адабият жана анын милдеттери жөнүндөгү ой-чабыттарындагы Айтматов орчундуу көңүл бурган маселе – бул көркөм чеберчилик. Чындыгында чыгарманын темасынан тартып, идея, проблемасына чейинки деталдарынын бардыгына автордун сүрөткердик чеберчилиги болбосо, анда ал искусствонун бирден-бир сапаты болгон ыйык, сыйкырдуу нерсеге жетпегендиги болуп саналат. Сүрөткер, чыгармачыл инсанга өз доорунун маселелерин көтөрүү жүгү тийиштүү экени белгилүү. Мына ошол милдетти аткарууда ар ким өзүнчөлүктүү жолду тандап алат. Көпчүлүк сүрөткерлер өз доорунун таламдарынын чегинен алыс чыгышпайт. Чыныгы сүрөткер болсо доордун таламдарына да шайкештикте, ошондой эле келечек үчүн да актуалдуу болгудай деңгээлде чыгарма жаратат. Андай чыгарма кийинки доорлордо өткөндөн калган көркөм мурас катары баалуулугун жоготпой сакталат. Орус окумуштуусу А.И.Кравченко ушул кубулушту абдан ынанымдуу таржымалаган: «Сүрөткер дайыма экилтиктүүлүктөнөт: ал ядронун да, перифериянын да нормаларына шайкеш болууга умтулат. Бир жагынан, ал көркөм модадан, публиканын табиттери менен ориентациясынан артта калууну каалабайт, актуалдуу болууга умтулат. Бул түшүнүктүү, анткени анын чыгармалары дайыма көрүүчүгө арналган. Чын-чынына келсек, ал өз чыгармаларын ошолор үчүн жаратат. Экинчи жагынан, чыныгы сүрөткер өз полотнолорунда түбөлүктүүнү чагылдырууга, сулуулуктун сырларына сүңгүп кирүүгө, дүйнөлүк көркөм өнөрдүн казынасына эмнегедир өзүнүкүн кошууга умтулат. Мына ушул мааниде ал публиканын өзгөрүлмөлүү табитине ыңгайлашууга, анын наадандыгына ко-

шумча болууга тийиш эмес. Ал доордон бир-эки кадам алдыда жүрүүгө, публиканы агартууга жана көгөртүүгө тийиш.

Сүрөткер нормативдүү критерийлердин тигил же бул системасына бирдей өлчөмдө түздөнүүгө милдеттүү» [68; 183-б.].

Ч.Айтматовдун аныктамаларын уккандан кийин, же анын жалпы эле ой жүгүртүүлөрүнө мүнөздүү чечкиндүүлүктү туйгандан кийин мындай бир ойго такаласың. Жазуучунун мындай бекем позицияда турушунун таянычы эмнеде? Арийне, ар кандай чындыкты айтыш үчүн ага тете жоопкерчилик да болуш керек эмеспи. Балким Ч.Айтматовдун бул позициясы анын тынымсыз изденгич табиятынын негизинде калыптангандыр. Эмнеси болсо да жазуучунун туруктуу позициясы анын бөтөнчө калыптанган инсан болгондугун айгинелеп турат.

Ч.Айтматовдун мына ушундай позицияда туруп, ошол учурдун искусствосу менен адабиятындагы тенденцияларды, кубулуштарды алдын ала байкап, жеке көз карашын билдиргендиги да өтө маанилүү болгон.

Ошентип биз жогорку главада Ч.Айтматовдун сүрөткер, доор жана адабият туурасындагы ой пикирлерин иликтөөдөн улам төмөнкүдөй корутундуга келдик.

Залкар жазуучунун ой-жүгүртүүлөрүндө искусство менен адабият дүйнө таануунун башка формаларындай эле жалпы адамзаттык проблемаларды чечүүгө түздөнтүз катышы бар көркөм өнөр экендиги да айтылат. Ал эми жазуучу ошол көркөм өнөрдүн коомдук аң-сезимдин бир формасы катары толук кандуу өмүр сүрүшүн анын ички структурасындагы ар кандай проблемалардын чечилишине байланыштырып карайт. Жазуучу театр же

кино, музыка же сүрөт өнөрү жөнүндө кеп козгосо да өзүнүн көптү билгендиги, рухий дүйнөсүнүн молдугу менен айырмаланып турат.

Макала, маектериндеги доор жана сүрөткер маселесинде Ч.Айтматов кандай коом, кандай адабий-эстетикалык ыкмалар үстөмдүк кылбасын сүрөткердин милдети учур талабын түбөлүктүү руханий баалуулуктар менен жуурулуштуруп, жергиликтүү маселени жалпы адамзаттык акыйкат өңүтүнөн карап чагылдыруу экендигин белгилейт.

II БАП. Ч.АЙТМАТОВ АДАБИЙ-МАДАНИЙ ИШМЕРЛЕР ТУУРАЛУУ (СҮРӨТКЕР ЖАНА ДООР МАСЕЛЕСИНИН КОНТЕКСТИНДЕ)

2.1. «Манас» жана манасчылык Ч.Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө

Чыңгыз Айтматов Манас деп аталган кош чокулуу улуу тоонун так түбүндөгү айылда төрөлүп, Манас-Тоонун мөңгүсүнөн тамчыга тамчы кошулуп куралып ак көбүктүү көк буурул болуп агып келген Күркүрөө суусунан ичип чоңойгон. Манас-Тоонун суусу жана ал суудан өнүм алып, көйкөлүп өсүп түшүм берген дан, нан бала Чыңгыздын канына азык болуп, физикалык жактан дене турпатынын күч-кубатка толуп, эрезеге жетишинде катышы болгондой эле анын инсан, жазуучу болуп руханий жактан калыптанышында «Манас» эпосунун ошондой эле катышы бар.

Ч.Айтматов өзүнүн кичи мекени, туулуп-өскөн айлын «Манас Атанын ак кар, көк музу» деген очеркинде төмөндөгүдөй кылып элестүү сүрөттөп берет: «Менин мекеним – Шекер айылы. Биздин Шекер эң чоң айыл, үч жүздөн ашык түтүн. Каттаган сайын тигинден-мындан жаңы үйдүн төбөсүн көрүп калам. Айылым өсүп барат, чоңоюп барат. Турган орду да мал-жанга жайлуу, суу башында, Таластын жон-арка тоосунун этегинде, эзелтен Манас делип аталган кош чокулуу улуу тоонун так түбүндө. Кезинде Ак Куласын алкынтып ушул чокуга чыккан экен эр Манас, дагы кайдан жоо келип калбасын деп, туш тарапка көз чаптырып турган экен ушул бийиктикте эр Манас.

Бу чокудан төгөрөктүн төрт бурчу көрүнөрү ырас, акыйкатта эпикалык масштаб. Илгери элим зарлап көргөн перзенти, журт коргоп алар баатыры Манасты ушундай болсо деген тилектен келип чыккан фантазия эмеспи. Ошондон ушул күнгө Манас-Тоонун мөңгүсүнөн тамчыга тамчы кошулуп, куралып, биздин Шекерге ак көбүк, көк буурул суу агып келет. Ал – Күркүрөө. Атына жараша заты бар, бул аймакта жер бетинде кыбыраган жан-жаныбарларга өмүр берген суу...

Андыктан болсо керек, оболку кишилер Күркүрөөнү ыйык көрүшүп, айланайын Күркүрөө дешээр эле, Манас-Атага жүзүн буруп сыйынышаар эле: «Түбөлүк тур, касиеттүү Манас-Ата!» – дешээр эле...

Шекерге жакындаарда ар качан жүрөк толкуйт. Чиркин, ак мөңгүсү асмандын көгүнө чагылышып Манас-Ата алда кайдан көрүнөт» [28; 280-281].

Эгерде көркөм чыгарма ушундай киришүү, ушундай пейзаждык сүрөттөөдөн башталса, анда аны символикалуу каймана мааниси бар баяндоо, каймана сүрөттөө, лирикалык каармандын турмуш-тагдырынан кабар берчү, каармандын көркөм образдык концепциясын түзүүчү ийгиликтүү табылга, көркөм каражат деп баалоого болоор эле.

Оозеки эпикалык зор эпостун каарманынын ысымындагы улуу тоонун этегинде кыргыздын жазма адабий «жаңы» эпосун жаратуучу болочок залкар жазуучунун төрөлүп, ошол мөңгүдөн агып түшкөн суудан ичип эр жеткендиги чындыгында да жышааналуу, бактылуу шайкештик. Чыңгыз агабыз бала күнүндө Манас баатыр жөнүндөгү баянды оозеки эле укпастан, ошол уккандарын далилдүү түрдө тастыктоочу Манас-Тоону көрүп,

чоң энеси Айымкандын жомогун «Ак кемедеги» делдең кулак бала каарманындай жантагынан жатып угуп, жомоктун сырлуу дүйнөсүнө аралашып жүрүп чоңойгон.

«Ошону менен бирге биз Манас-ата деп аталган улуу тоону терең урматтайбыз, Манас-ата – орус фольклорунун стили менен айтканда – Батюшка Манас, – деп жазган Ч.Айтматов өзүнүн өмүр баяны жөнүндөгү «Менин мекеним» аттуу макаласында. – Эртең менен Манас-Тоонун көлөкөсү Шекердин өңүрүнө жетип турат. Мына ушунун өзү ар бир адамга тириликтин түбөлүктүүлүгүнүн элесин, дүйнө өз ордунда экен деген кебелбес канааттануу сезимин берет. Талас кырка тоолорунун мына ушул бийик чокусуна улуу бабабыз Манас өз жеринин кыйырларына дүрбү салып, кайсы жактан душман көрүнөт деп, изин чалып турчу экен. Айымкан чоң энем менен чоң эжем Карагыз-апа мага ушинтип айтышаар эле», [7; 5-6].

«Манас» – көркөм өнөрдүн бир түрү, көркөм фантазиянын жемиши эле эмес, кыргыз маданиятынын, адабиятынын өнүгүп, өсүшүнүн уюткусун түзгөн фундаменталдуу негиз, баалуулук десек жаңылышпайбыз. Мына ушундай баа жеткис мурасыбызды терең урматтоо менен жогору баалап, бүт өмүрүндө андан руханий азык алгандардын бири залкар жазуучубуз Ч.Айтматов эле.

Ч.Айтматовдун элдик оозеки чыгармачылыкка, айрыкча «Манас» эпосуна кайрылуусу, К.Асаналиевдин пикири боюнча, жөн эле поэтикалык зарылдык эмес, ал элдин генийинен жаралган түбөлүктүү көркөмдүк, баалуулуктардын фундаменталдуу негизи катары XX кылымдын нравалык, философиялык маселелерин чагылдырууда табигый түрдө керек. «Поэтому киргизский эпос присутствует и проявляется в его произведениях не

в форме цитат, репродукций, переработок, переложений отдельных мотивов, и как естественный художественный пласт. Эпос входит в ткань художественного мышления писателя, в его современный реализм как нерасторжимое, индивидуальное свойство его писательской манеры» [43; с. 7].

Айтматовдун чыгармачылыгынын башаты улуу эпос «Манастан» башталарын көрүнүктүү адабиятчы, окумуштуулар: К.Артыкбаев, К.Асаналиев, К.Борбугулов, К.Бобулов, А.Садыков, С.Байгазиев, О.Ибраимов, К.Ибраимов, А.Акматалиев, А.Эркебаев, Л.Үкүбаева, И.Лайлиевалар акыйкат белгилешкен.

Ч.Айтматовдун кичинекейинен жомоктун сыйкыр дүйнөсүнө өзгөчө тартылган, жомок угуудан эч тажабаган бала болгондугун жазуучунун өзүнүн өмүр баяндык эскерүүлөрүнөн жакшы билебиз. Чоң эненин жомогунан учкундап от алган делдең кулак жаш баланын күлүк фантазиясынын элестүү сүрөтүн биз «Ак кеме» повестинен көрөбүз: – «Кайда калды берки жолдошторуңар? – деп Момун шашты. – Мен барып жол көрсөтүп келейин. – Анан балага айтты: – Сен Сейдакматка чурка, жанагы иликтр панарын алып, тез чыксын дегин.

Бала үйдөн атып чыгып, борошо кар оозуна кептелгенде аптыгып калды. Кара-буурул сүрдүү түндөгү ушул учур өмүр бою баланын жадына батып кала берди. Кандайдыр кара чачтуу, кара жалдуу желмогуз араандай ачылган оозунан кар аралаш ызгаарды ышкыра бүркүп, баланы кекиртектен алды да, ары булкту, бери булкту. Бала кичине апкаарый түшсө да, коркподу, бекем турду. Анан желмогуздун чеңгелинен жулкунуп чыкты да, тумак кийген башын эки колдоп мыкчып алып, Сейдак-

маттын үйүнө чуркады. Барар жолу жыйырма-отуз кадам жер эле, бирок бала бороон жиреп, ат арытып мол жүрдү, жоо колунда калган чоролорун куткарууга шашып чапкан баатырча жигерденип катуу жүрдү. Бүткөн бойго күч толуп, ар-намыска белсенди. Кабагынан кар жааган, сүрүнөн душман сүрдөгөн көй баатыр болуп баратты. Сейдакматтын үйүнө жеткиче жолду катар нечен тоскоолду томкоруп, бет келген жоону качырды. Ал ансайын даңзасы асмандады. Тулпары бу тоодон тиги тоого каргып, зулпукору шилтеген сайын кырк кулач узарып, касташканын камыштай кыйып, отто калгандарды, сууга кеткендерди куткарды. Анан канатына кызыл желек тагылган реактив самолётун октой учуруп, алиги кара чачтуу, кара жалдуу желмогуздун артынан сая кууду. Пулемёттон ок жаадырып, желмогуз кургуйга түшсө кургуйлата кууду, көккө чыкса көкөлөтө кууду. Жөн куубастан: «Сок фашистти!» – деп айкырык салып кууду. Самолётун коштой Мүйүздүү Бугу-Эне чаап баратты. Бугу-Эне уулунун эрдигине ыраазы болду, сыймыктанды. Бала Сейдакматтын эшигине жеткенде Мүйүздүү Бугу-Эне: «Эми менин шопур балдарымды куткарып ал» – деди. «Куткарам, Мүйүздүү Бугу-Эне, ак сүтүң урсун деп ант берем!» – деди бала жарыя сүйлөп, анан Сейдакматтын эшигин каккылап жиберди.

– Сейдакмат аке, батыраак чыгыңыз, биздин элди куткаралы» [28; 120-121-б.].

Биздин жогорудагы узагыраак «лирикалык чегинүүбүз», жазуучунун балалыгына кайрылып жатканыбыздын себеби: «Манас» дүйнөсүнүн Чыңгыз Айтматовдун жазуучу, инсан болуп калыптанышына тиешеси барбы, болсо канчалык, Манас дүйнөсүнө болгон тар-

тылуунун башаты качан, каерден башталат? – деген су-роолорго жооп алуу.

«Адамдагы балалык абийир дандагы түйүлдүк сыңа-ры. Түйүлдүгү жок дан өспөйт» деп, ошол эле «Ак кеме» повестинде автор өзү айтканындай, көп нерсенин баша-ты балалыктан башталат. Көркөм сөзгө кызыгуу дээрин-де болгон үчүн кичинекей Чыңгыз улам бир жаңы жомок угуу үчүн чоң энесин кыйнап жүрөт. Чоң энесинин да сөз баккан, сөз кадырын билген нускалуу байбичелер-ден болуп калуусу да кандай керемет. «Кокустук – мый-замченемдүлүктүн эң жакын тууганы» деп индия элинин акылман макалында айтылгандай, Ч.Айтматовдун таг-дырындагы бактылуу жана бактысыз кокустуктардын конфигурациясы башкача түзүлгөндө Айтматов да биз билген Ч.Айтматовдон башкача Айтматов болмок.

Чыгармачыл инсандын кийинки сүрөткердик тагды-рына анын балалык кезинин таасири тууралуу Ч.Айтма-тов адабиятчы В.Левченко менен болгон «Тутумдашуу түйүнү» аттуу маегинде төмөндөгүдөй ойлорун айткан: «Балалык жана өспүрүм кездин таасирлери жазуучунун чыгармачылык турмушу үчүн чынында да маанилүү фак-тор. Бул – ойлорду, картиналарды, адамдардын образ-дарын сен ар дайым сузуп алып турган ыйык башат же кудук сыяктуу. Жаштык жана балалык кез дүйнөнүн су-луулугун таза жана көркөм түрдө кабылдоочу, аны ошол калыбында көңүлгө бекем түйүп калуучу эң дилгир, кү-нөөсүз жана кристаллдай тунук курак.

Мен отуруп алып өзүмдү Күркүрөө суусунан сүзүп ба-раткандай сезген «Ээр таш» азыр да турат. Албетте, тур-муштук реалдуу, көнүмүш эле көрүнүштөрдү балалык сезим кыйла чоңойтуп, экилентип элестетээри бышык,

бирок мен аларды кийин жаңырган, өзгөргөн түрүндө пайдаландым. Мындан башка дагы далай деталдар да ошол балалыктын дүйнөсүнөн алынып жатышы ыктымал» [7; 211-б].

Ч.Айтматов «Манас» эпосуна өзүнүн макала, маектеринде, коомчулук алдында сүйлөгөн сөздөрүндө көп кайрылып, бул улуу мурас бүткүл кыргыздын, анын ичинде өзүнүн да мактанычы, улуттук сыймыгы экендигин баса белгилеп, эпос өзүнүн да жеке чыгармачылык дем, дымагын арттырган, байыткан касиеттүү поэтикалык булактардан экенин сыймыктануу менен тастыктап айткан. Эпостун орус тилине которулуп, союздук республикаларга кеңири жайылып жатышына кубануу менен: «Өз элинин тарыхына жана чыгармачылыгына сыймыктанбаган жан болбос. Ошентсе да, «Манас» эпосун ойлой калсам, анын минтип жалпы совет элинин орток маданий байлыгына айланып отурганын эстеп, мартабам артып, байманам ташыгандай өзүмчө эле кудундап, териме батпай кетем», – дейт Айтматов. Ч.Айтматов залкар манасчы Сагымбай Орозбаковдун айтуусундагы «Манас» эпосунун вариантынын басылышына (Фрунзе, 1978) башкы редактор болгон. Улуттук улуу мурасыбызга карата айтматовдук ойлордун негизги өзөгү, уюткусу ушул Орозбаковдун вариантында жазган «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деген аталыштагы баш сөзүндө, ошондой эле С.Каралаев тууралуу «Ал океан сындуу «Манастын» миллион сабын жат билген» аттуу макаласында чагылган. Бул макалалардан Айтматовго таандык демейки тереңдик, ойдун арымдуулугу, төрт тарабы төп ойлонулган ынандуулук, илимий негиздүүлүк кашкайып сезилип турат. Макалаларда эпостун генезиси, көркөмдүк наркы, идея-

лык-тематикалык көп пландуулук, образдар системасы, көп кырдуу стилдик табияты, тарбиялык-таанытуучулук мааниси, эпикалык салт жана манасчылык өнөрдүн өзгөчөлүгү сыяктуу илимий да, практикалык да мааниси терең бир топ маселелер туурасында сөз жүргөн. Сагымбайдын вариантында жазылган баш сөздө жазуучу «Манас» эпосуна: «кыргыз элинин байыркы ата мурасынын эң туу чокусу», «Манас» эпосу сөз өнөрүнүн эң бийик, эң таза үлгүлөрүнө жатарын айтпай коё албайм», «Менин терең ишенимимде эпос катарында бул көркөм чыгарма дүйнөлүк эпикалык практикада өтө уникалдуу көрүнүштүн катарына жатат», – деген бийик бааларды берүү менен катар, мындай улуулуктун, бийиктиктин, уникалдуулуктун негизи катары бир канча себеп-шарттарды атап өтөт. «Ириде айтылуучу сөз мындай: эпостун негизги идеясы, анын бүткүл «кан тамырын» аралап өткөн идея адамзаттын жаралышынан бери адамды аздырып-тоздуруп, кубантып, сүйүнтүп, издентип, улам алдыңкы максаттарга умтултуп, адам чаалыгып, чарчап баратканда ага канат байлап, күч берип, дем берип келген өлбөс, карыбас идея. Эпостун бүткүл көркөмдүк түзүлүшү, пафосу эң негизги бир идеяны баштан-аяк улап, өөрчүтүп-өнүктүрүп отурат, ал эркиндик идеясы, көз каранды эместиктин идеясы. «Манас» эпосунун өлбөс-өчпөстүгү, түбөлүктүүлүгү, дүйнөлүк баа жеткис маданий эстеликтердин катарынан орун алышы да дал ушул идеялык-эстетикалык касиетине байланыштуу».

Поэтикалык туу чокулуктун экинчи бир белгиси – эпостогу «ар бир сүрөттөө өз ордунда экенин көрүп, ар бир сүрөттөөнүн өзүнчө көркөмдүк системасы, көркөмдүк максаты бар экенин сезип, элдин көркөмдүк фанта-

зиясына таң калбай койбойсуң. Маселе бул жерде таамай, так айтылган салыштыруу, эпитетте гана эмес. Көп кылымдар бою өз ичине камтылган көп катмарлуу эпостук мазмунга адам турмушунун ар түрдүү жактарын: социалдык-турмуш, сүйүү-лирикалык, моралдык-этикалык маселелерин, байыркы кыргыздардын географиялык, медициналык, астрономиялык, философиялык түшүнүктөрүн бүтүндөй камтыган мазмун бир учу жомоктон, мифтен, фантастикадан башталып, бир учу реализмге (фольклордук маанидеги) келип жеткен көркөм форма менен бипбирдей жанаша өсүп, бир бүтүн гармония түзгөнүндө». Албетте, фантастика менен реалдуулуктун шайкештигин көп эле чыгармалардан кезиктирүүгө болот. А бирок «Манастын» поэтикалык гармониясынын өзгөчөлүгүн Ч.Айтматов: «Башка элдер өзүнүн өткөндөгү маданиятын, тарыхын жазма адабиятта, скульптурада, архитектурада, театр, сүрөт, искусствосунда сактап келген болсо, кыргыз эли өзүнүн бүткүл аң-сезимин, арнамысын, күрөшүн, көздөгөн максатын жана бир катар учурларда реалдуу тарыхый окуяларын оозеки эпикалык жанрда чагылдыргандыгы» менен байланыштырат.

«Манас» эпосунун уникалдуулугунун дагы бир маанилүү шарты катары – манасчылык көркөм сөз өнөрүнүн өзүнчө бир түрү катары байыркыдан бери карай үзгүлтүксүз салттуу уланып келаткандыгы белгиленет. «Тилекке каршы ушундай улуу манасчылардын далайы унутулуп, тарыхтын терең, калың катмарларында калды, айрымдар легенда түрүндө бизге жетти, кээ бирөөлөрү жөнүндө үстүртөн эле дарегибиз бар. Бирок, оозунан адегенде эле ыр төгүлгөн, улуу эпостун уйкаштары чубурган не бир залкар манасчылардын болгону, манасчылардын

өзүнчө бир «мектеби», уламалуу салты болгону күмөнсүз иш. Мына ошол улуу салтты улагандардын бири – азыр биз вариантын өзүнчө китеп түрүндө жарыялап отурган Сагымбай Орозбаков».

Ч.Айтматов Сагымбайдын манасчылык өнөрүнө өтө жогору баа берген. «Манасты» көп эле жомокчулар айтып келген. Алардын устаттыгына эч кандай күмөн койбой, Сагымбай Орозбаковдун өнөрүн айырмаланта бөлүп кароого толук эби бар. Сагымбайдан жазылып калган тексттерди кунт коюп окуп чыккан ар бир адам Сагымбайдын сөз байлыгына, акындык чеберчилигине, сүрөткер кудуретине баш ийбей койбойт. Бул бир ааламда укмуш жаралган уникалдуу талант. Балким, эч убакытта кайталанбас руханий көрүнүштүр. «Манас» – «Манас» болгондон берки эпостун тамчыга тамчы кошулуп, сөзгө сөз, ойго ой кыналып, байыркы кыргыз журтунун бүткүл чыгармачылык кубатын Сагымбай бир өзү дилине сыйгызып тургандай сезилет».

Баш макалада улуттук фольклористиканын эпостаануу, манаस्ताануу багытында жүргүзүлүүчү илимий иштеринин өзөктүү маселелери камтылган. Ч.Айтматов «Манасты» кыргыздын тагдыр, тарыхы, кайгы-кубанчы, арман-кыялы менен өзөктөш, кыргыздын менталдык табиятынын, руханий жөндөмүнүн эч ажырагыс бир көрүнүшү, улуттук бүтүндүгүнүн өзөк тамыры катары карайт. Ошон үчүн сынчы В.Коркиндин «Манасты» укканда ыйладыңыз беле? – деген суроосуна: «Бул гениалдуу эпосту укканда ар бир кыргыз ыйлайт. Бирок, бул жалаң эле баатырлардын өлүмүнө кайгыруу, боор ооруудан чыккан көз жаш эмес, бул ошондой эле ошол бабаларыбыздын дем-дымагынын күчүнө, эрдиктерине сыймык-

тануунун көз жашы, өзүңдү таануу бактысынан улам болуучу көз жаш дагы» деп жооп берген.

Ч.Айтматов 70-жылдарда манасчылык өнөр жөнүндө, жоокерчилик заманда нечен ирет күчтүү жоодон бели мертинип, эркиндиктен айрылган кара тумандуу күндөрдө да «Манастын» руху менен «түгөнгөн сайын түтөгөн, түбүнөн кайра күчөгөн» кыргыздардын тарых-тагдыры жөнүндө чоң чыгарма жазууну пландаштырып, бирок бүтпөй калган. Бул чыгарманын бир бөлүгү «Кайрылып куштар келгенче» деген ат менен «Кыргызстан маданияты» гезитине (1972, 9–16-март) жарыяланган. Үзүндүдөн чыгарманын негизги окуясы «манасчылык – эркиндиктин, эл үмүтүнүн жарчысы болуу сыяктуу эң ыйык, эң жооптуу өнөр» деген негизги идеянын айланасында түйүндөлгөндүгүн көрөбүз.

Манкурт, манкуртизм темасы Ч.Айтматовдун дүйнөлүк адабиятка кошкон ачылыштарынын бири болуп калды. Бул ачылыш Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манастагы» «шири» жөнүндөгү ыр саптарга тикеден-тике байланыштуу. Муну жазуучу өзү «Комсомольская правда» газетасында (1981, 17-апрель) В.Андрянов менен болгон маегинде тастыктап айтып өткөн. Эпостун вариантынын 3841–3846-саптарында:

Баланы кармап алалык,
Башына шири салалык
Үйгө алып барып кыйнайлык,
Алты, зубун калмактын
Аяк башын жыйнайлык,

– деп айтылат. Эпостогу калмактар кармай турган бала – бул Манастын дал өзү. Эбегейсиз алп, баатыр болуучу Манастын башына шири кийгизип, акыл-эсинен ажыратып,

өз кызыкчылыктарына пайдалангысы келгендердин арам ниетинен кабар берген бул саптардын түпкүрүндө жаткан маани-мазмунду жазуучу өз доорунун кыйырынан карап көргүсү келет. Тери шириге кыстыруу аркылуу акыл-эсинен ажыратылган адамдын элеси жазуучуну азыркы замандын манкурттары тууралуу ойго салат. Байыркы шири азыркы цивилизация жараткан «саясий-идеологиялык шири», «темир кырчоо», «ракета кырчоо» менен катар коюлат. Натыйжада, жекече адамдын гана эмес, бүтүндөй элдин, бүтүндөй адамзаттын тагдырын көрсөткөн метафора-образ келип чыгат.

«Манас» эпосу эл ичинен чыккан залкар манасчылардын талантынын негизинде биздин күндөргө жетип отурат. Улуу эпос менен манасчылардын тагдыры бир, алар бири-бири менен тыгыз байланышта. Эгерде мындай уникалдуу, залкар манасчылар жок болгондо «Манас» эпосу жашамак тургай «кумга сиңген суудай» жок болоору талашсыз эле. Элибиздин руханий жан дүйнөсүнөн жаралган айкөл «Манасыбызды» ооздон-оозго, укумдан-тукумга, муундан-муунга, атадан балага, энчи катары көздүн карегиндей сактап, аны чыгармачылык менен улантып келишкен манасчылардын эмгегине баа берген. Залкар жазуучу Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаев манасчыларыбыздын өнөрүнө бир чети таң калуу менен, бир чети тамшануу менен алардын өлбөс-өчпөс талантына, айтуучулук өнөрүнө таазим кылат. «Манас» – «Манас» болгондон берки эпостун тамчыга кошулуп, сөзгө сөз, ойго ой кыналып, байыркы кыргыз журтунун бүткүл чыгармачылык кубатын Сагымбай бир өзү дилине сыйгызып тургандай сезилет» [28; 18-б.] деп Сагымбай Орозбаковго баа берсе, илим техника, басма

сөздүн заманы болгон ХХ кылымдагы урпактарга манасчылык өнөрдүн классикалык жандуу элесин калтырып, кыргыздын улуттук көркөм сөз маданиятынын эстафетасын жазма адабият дооруна татыктуу өткөрүп берген манасчы Саякбай Каралаевди: «Манас» айтып жатканда андан көзүңдү тартып ала албай, кирпичинин ирмелишинен тартып колунун жаңсалышына чейинки ар бир кыймылына арбалып, көрөңгөнүн көөр таштай чанда бир кезиге турган шыбагасы даарыган бул адамдын абазына кулак төшөп, муюп олтуруп, анын жасат-жаны эпикалык уюткунун өзүнөн бүткөнбү деп ойлоп кетесиң» [13] деген сөзүнүн өзү эле эки залкар манасчыларыбыздын башка манасчыларга салыштырмалуу талантынын улуулугун, кайталангыстыгын, түбөлүктүүлүгүн чын дили менен эң жогорку баа берип, кадырлап-кастарлаганынан кабар берет. Дүйнөлүк эпостун чыгаан билерманы, казак жазуучусу Мухтар Ауэзов Каралаевди «легендарлуу эпик», «азыркынын Гомери», «ХХ кылымдын рапсоду» деп атаганын жазуучу ашыкча мактоо эместигин, дээрлик миллион сап ырды жаңылбастан, жадыбалдай жатка айткан мындай адам бу ойроттон оңойлук менен табыла койбостугун, Каралаевдин аткаруусундагы «Манастын» вариантын, ал билген башка да бир катар кенже эпостордун тексттин жазып алуу үчүн ондогон жылдар керек болгондугун баса белгилеп өткөн.

Сагымбай Орозбаковдун тирүү кезин көрбөсө да, ал жаздырып кеткен вариантты кол жазмадан окуп, сөз берметтерине сугарылса, ал эми Саякбай Каралаев менен ата-баладай ынак мамиледе болуп, «Манасты» өз оозунан угуп, ак дасторкондо даам сызып, жалпы эле чыгармачылык туурасында баарлашып, чер кумарларын жазышкан.

Мындай эки улуу адамдын бири чоң манасчы С.Каралаев, экинчиси залкар жазуучу Ч.Айтматов өңдүү таланттардын жолугуусу адам баласынын тарыхында өтө сейрек кездешүүчү ири окуялардын биринен. Белгилүү сынчы К.Асаналиев белгилегендей: «... кыргыз маданиятынын тарыхында Саякбай жана Чыңгыздын кездешүүсү бул эки көркөм дүйнөнүн, эки эстетикалык формациянын кездешүүсү, тогошуусу эле. Балким, бул кездешүү өзүнүн мазмуну жана жыйынтыгы боюнча көркөм маданияттын тарыхында өтө сейрек кездешкен, уникалдуу окуя» [87; 20-б.] Чындыгында эки таланттын бири-бирине жолугуусу кадыресе эле жөнөкөй адамдардын кездешүүсү эмес. Тескерисинче, кылымдардан кылымдарды карыткан байыркы тирүү эпос менен бүгүнкү күндөгү классикалык жазма адабияттын туу чокусунун ортосундагы кандайдыр бир символикалык көрүнүш, ажырагыс байланыш.

Ч.Айтматов С.Каралаев туурасында бир макаласын эки башка аталыш менен жарыялаган. Биринчиси «Советтер Союзу» деген журналда «Он знает миллион строк океаноподобного «Манаса» деген ат менен чыкса, кийинкиси «Он знал миллион строк океаноподобного «Манаса» деп өткөн чакта айтылып, ал көз жумган соң «Советская Киргизия» газетасында 1971-жылы басылган. Ошол эле жылы 11-майда «Каралаев жөнүндө ой жүгүртүү» аттуу макаласы жарык көргөн. Ал да улуу манасчынын дүйнөдөн кайтышына байланыштуу эле. Ошентип, үч макаласы тең негизинен мазмундаш десек болот.

Жазуучу улуу эпос «Манастын» фольклордук көп жанрды камтыган синтетикалдуу экендигин айта келип, өзүнчө вариантын жаратууга жетишкен С.Каралаевди

өзүнчө бир симфониялык оркестрге теңештирет: «С.Каралаевден жазылган вариантта жана анын аткаруусунда көз алдыңызга турмуштун өзүндөгүдөй эриш-аркак тиричиликтер тартылып келгенде кыргыздын гениалдуу эпосу үчүн кимдин жүрөгү сыймыктанбайт, кимдин төбөсү көккө жетпейт! Эне тилдин кандай таттуу, кандай бай, кандай күчтүү экенин ошондо сезесиң. Каралаевдин өзү симфониялык оркестр сыяктанып миң кубулуп, миң өзгөрүлүп, трагедиядан лирикага өтүп, лирикадан санатка өтүп, санаттан драмага өтүп, бирде үшкүрүп, бирде кайраттанып, бирде кылкылдаган сан колдой дүбүрттөп, бирде тыптынч жаткан чөлдөй тынып, бирде суу, бирде шамал болуп дайрадай ташып турса, кайсыл кыргыз алкыш айтпай чыдап тура алат!» [13]. Кандай гана керемет сүрөттөө, бул – Каралаевдин «Манас» айтып жаткандагы нагыз көркөм портрети. Албетте, Саякбайдын улуу эпосту күпүлдөтүп айтып жатканын көргөн адамдар гана бул сүрөттөөнүн таамай айтылгандыгына тан берет. Каралаевдин манасчылык өнөрүн ушундай так, экспрессивдүү тартып бериш үчүн анын өзүнө окшош жалындуу эмоция, бийик чеберчилик талап кылынары талашсыз эле. Ошондуктан, «Ч.Айтматовдун жараткан чыгармаларын жаңы доордун эпосу катары эсептеген адабиятчы К.Асаналиевдин пикири да негиздүү, себеп дегенде, жазуучунун чыгармалары да «Манас» сыяктуу көп пландуу, көп жанрдык формаларды камтыган синтетикалуу, философиялуу, драмалуу, психологиялуу» [77; 168-б.] деп айткан көрүнүктүү адабиятчы А.Садыковдун оюна толук кошулууга болот. Анткени, мындай укмуш сүрөттөө менен улуу манасчыга баа берүүгө ар бир эле кишинин дарамети жете бербеси анык. Демек, улуу тоо-

нун кадырын ага чыккандар билген сыяктуу, улуулуку ошого тете адамдар гана баалай алат. Ч.Айтматов «эгерде менден өз элиндин улуу адамдарынан кимди билесиз?» деп сураса, мен токтолбой туруп Саякбай Каралаевдин ысмын атаар элем», – деген [13] сөзү анын талантына берилген жогорку баа, анткени ал «байыркы поэзиянын тирүү традициясы», «кыргыз элинин өлбөс-өчпөс чыгармасынын жалындаган жарчысы». Мына ушундай формула сыяктанган учкул сөздөр менен Каралаевди мүнөздөй келип, «ар кандай гениалдуу жаратмандардын бардыгы жалпы адамзаттык мазмунга ээ» экендигин белгилейт. «Кадырлуу аксакалыбыз Саке, – дейт ал, – Сиз таалайлуу жаралган жансыз. Сиздин таалайыңыз совет өкмөтүнүн доорунда, лениндик улут саясатынын заманында жашагандыгыңыз. Октябрь революциясы болбосо, ким билет, кайсы сай-таштын арасында корголоп, көп азаптуу кыргыздын кайсыл муңун зарлап жүрөт элеңиз... «Манас» кылымдар бою айтылып келген оозеки сөз формасынан мына эми жаңы формасына өтүп, том-том китеп болуп, жалпы адамзаттын казынасына кыргыз элинин салымы катары кошулду» [13]. Албетте, жазуучунун жогорудагы сөзүндө калет жок чындык жатат. Эгерде совет өкмөтү болбогондо Каралаевдин тагдыры кандай болмок. Ал табигат тартуулаган таланты менен «Манасты» айткан күндө да, анын ысымы сакталбай да калмак.

Ч.Айтматовдун мүнөздөмөсүндө С.Каралаев «улуу көркөм дүйнө, улуу тарых». Бул жөн эле айтылган сөз сыяктуу сезилсе да, ал өз ичине канча маанини камтып турат. Бул жерде Каралаев аркылуу өз боюна далай кылымдардын тарыхын сиңирген көркөм дүйнө «Манас» эпосун элестетибиз. Ал эми Каралаев болсо ошол чалкы-

ган океандын үстүндө чаалыкпай учуп жүргөн «кушка» окшош. «Манас» деңизинен сүзүп өтүү дегенибиз, кыргыз элибиз жараткан көркөм байлыкты толугу менен өздөштүрүп, аны жөн гана кайталап айтпастан, ага өзү кошумча киргизип, өз вариантын жаратууга жетишкен улуу талант. Жазуучу «Манас» менен манасчыны бир бүтүн катары карайт. Бул өзүнчө логикалуу, анткени ал кыргыз элинин төл чыгармасынын жалындаган жарчысы, ырчысы, маданий казынабызга жанын берип, аны байытты. Ч.Айтматов: «...Каралаев дегенде биз «Манас» дастанын элестетебиз, Каралаев өзүнчө жаткан көркөм дүйнө, өзүнчө тарых... Каралаев калктын нукура тереңинен чыккан тубаса талант, төкмө акын, эпостун өзү сыяктанган монументалдуу кайталангыс художник... Алда качан өтүп кеткен заманды, окуяларды... тирүү элестер аркылуу сүрөттөп берүүнүн өзү өтө чоң чеберчилик, таң калаарлык искусство» – дейт. Ырас эле тубаса акын, кайталангыс таланты бар художник болбосо, ушунчалык зор көлөмдөгү чыгарманы сактай алаар беле ким билет?! Нагыз художниктин кылары ушул эмеспи. Саякбай Каралаев бизге мынчалык таасирди оңой-олтоң эле жеткире койгон жок.

Манасчыга сөз аркылуу элес жаратуу аздык кылат. Анын искусствосу синтетикалык форманы: үн, сөз, обон, мимика, жаңсоо жана башкаларды талап кылмакчы. Демек, жазуучубуз таамай белгилегендей, Саякбай бир эле учурда ыр менен чыгарма жараткан акын да, тышкы кыймылы менен образ түзгөн актёр да, образдарга жараша музыка чыгарган композитор да, аны обону аркылуу элге жеткирген ырчы да. Ушул чеберчиликтердин бардыгы бир адамда болушу чынында сейрек учуроочу көрүнүш.

«Манас» көптөгөн манасчылардын лабораториясынан өтүү менен азыркы абалына жеткен. Бирок, ар бир эле художниктин «көркөм дүйнөсү» бөлөкчө сыяктуу С.Каралаевдин да өзүнүн «Манасы» бар. Саякбай айткан «Манас» 500 000 саптан турат. Мынча көлөмдөгү эпосту бүт айткан адам дүйнөлүк поэзиянын тарыхында жок десек жаңылбайбыз. «Иллиаданы айткан адам – 13500, «Шах-Намени» айткан адам – 125000 ыр жолду билген. Ал эми Саякбай Каралаевдики жарым миллиондон ашык. Башкасын айтпаганда да жазуучубуз белгилегендей, ушунусу эле таң каларлык касиетке ээ экендигинде эмеспи. Албетте, мындан С.Каралаевдин улуу импровизаторлук талантын көрбөй коюуга мүмкүн эмес. Баарыдан мурда манасчы нагыз акындык жаратылышка ээ болуу керек. Көз алдына элестеген көрүнүштү чү деген жерден акындар көңүлгө уютта ырдап жиберген сыяктуу манасчылар да кайсы эпизодду айтпасын, ошондой эле төгө алат. Эпосту айтуучулар да өзүнө чейинки «даяр калыптарды» пайдалана алышат. Бул иштин бир гана жагы. Экинчи жагы – айтуучу чыгарманын аткарылышын гана жөнгө салган «механизм» эмес, аны өз оюндагысынча жаратуучу болуп да эсептелинет. Мына ушул жерде анын чыныгы акындык кудурети, импровизатордук таланты ажарын көргөзмөкчү. Чоң манасчылардын көпчүлүгү «Манастын» айрым үзүндүлөрүн, же кенже эпостордун бирин-экисин сөзсүз билген. Ушундай эле манасчылардын көбү ири аш-тойлордо айтышка чыгып, өз алдынча ырдай да алышкан. Өзгөлөрдү айтпаганда да, буга далил катары Саякбайдын ысымын атоо жетишерлик. Мисалы, «Эр Төштүк» эпосун, «Унутулгус күндөр», «Эстен кетпейт» деген сыяктуу тарыхый мемуардык прозалык

чыгармаларын эсепке албаганда, элдик сюжеттердин негизинде иштеп чыккан «Азапты көргөн Кубат», «Томор мерген», «Молдо баатыр», «Делдеш баатыр» поэмалары анын акындык жүзүн айкын көрсөтөт. Чынында С.Каралаевде чоң поэтикалык кудурет болбой, мына ушул чыгармаларды жарата алат беле?!

Ал эми нагыз акындык жагын мындай койгондо да, алп манасчы катары саякбайлык натуранын экинчи бир кыры тез эле көзгө чалдыгат. Ал жагы кайсы? Биз буга жоопту ырчыбы, манасчыбы, айтор сүрөткердин кандай түрү болбосун, анын чыгармачылык өзгөчөлүгүнөн, жеке ага таандык оригиналдуулуктан издешибиз керек. Эгер сүрөткер канчалык таланттуу болсо, ошончолук ал өзүнчөлүктүү, оригиналдуу. Анын күчтүү натурасы искусствосунда көбүрөөк чагылат да, башкалардыкына окшошуудан оолак болот. Деги эле турмушта күчтүү адамдар жеке жактары менен кескин айырмаланып, чабалдарынын жалпы жактары көп эмеспи. Чыгармачылыкта да ушундай. Ч.Айтматов мына ушундай талант ээсине башкалардан бөтөнчө баасын берип, көркөм чыгармасындагы образды кандай жаратса, Саякбайдын образын да дал ошондой сүрөттөп берген. Ал «Каралаевдин аткаруучулук усулу уккан адамдын жан дүйнөсүнө алай-дүлөй түшүргөн ушундай керемет күчкө ээ. Ыраатынан жанбаган ыргак, ышкысы жанган кумар, көңүл көлкүткөн ылхам биринен сала бири куюлушуп, аларга удаа кусалык, муңканган кайгы каптап келет да, санаага салган убайым, көз жаш кайра барып, айбары бийик айбатка, өткүр кайратка, каармандыкка орун бошотот. Анан кайра ойго салып бирде күлдүрүп, бирде ыйлатып, улуу дастан улана берет» [28; 136-б.] дейт. Чындыгында, Саякбай андай өзгө-

чөлүгү боюнча согуштук картиналар, курч конфликттеги сюжеттер, мүнөз аракеттер, жер көрүнүштөрүн сүрөттөөдө өзгөчө монументалдуу эпик, көтөрүңкү романтик катары көрүнсө, трагизм, комизм жана драматизмдик ситуацияларда терең психолог, чебер юморист болгон.

Жазуучу Саякбайдын элди тарткан керемет күчү тууралуу эскерип, мындай дейт: «Мен аны менен жазуучулар жашаган үйдө кошуна турчу элем, эшигибиз да бетме-бет эле. Бир жолу аны Чүйдүн кайсы бир районуна чакырып калышты. Мен аны коштоп бардым. Зал жок, жөн эле ээн талаада ага отургуч коюп беришти, анан ал «Манастан» «Каныкейдин Тайторуну чапканын» айта баштаганда асманда кара булут айланып, жаан төгүп жиберди. Мен жашына турган жер издеп калдым, бирок, отурган элдин бирөө да кыймылдаган жок, өзүм ошондо бир аз уяла түштүм» [28; 136-б.] Жазуучу өзүнүн ыңгайсыз абалда калганын элден жашырбай айтуу менен катар «Манастын» элге канчалык сүймөнчүлүктүү экенин, карапайым калктын жан-дүйнөсү менен канчалык өзөктөш экенин айгинелеп айтып турат.

«Манас» эпосунун чыгармачылыгына тийгизген таасирин жазуучу танбайт. Тескерисинче, «Манас» эпосу тууралуу «Мен эпос жөнүндө дайыма ойлоном. Бул элдин акылмандыкты жараткан көп түрдүү, көп катмарлуу чыгармасы. Бирок мен аны өз чыгармаларымда жөн эле пайдаланбастан, өздөштүрүлгөн түрүндө пайдаланам» деген. Алсак, «Жамийла» повестинде «Кең талаа колдо! Касиет тууган жер колдо! Манас колдо!» – деп эпостогу башкы каармандын аты менен баштайт. Демек, муну менен Ч.Айтматов кыргыз эли башына кыйың кезеңдүү апааттар түшкөндө Манастын образы элдин, журттун

кайраттуулук, эрктүүлүк сезимин ылдый түшүрбөй патриоттуулукка үндөп келгендигин белгилеп, таамай көрсөтөт. Ал эми «Ак кеме» повестиндеги Энесай легендасы да «Манас» эпосуна барып такалат. Окуяда Манас өзү түздөн-түз катышпаса да, жалпы эпостун окуялары менен байланышкан иш-аракеттер, башкы теманын ачылышы үчүн кызмат кылат. «Манас» эпосунун жалпы журт туу тутуп кастарлаган ыйык мурастарын, кадыр-баркын, анын мазмунунда орун алган ой, каада-салттарын, нускаларын, керектүү турмуш корутундуларын жазуучу өз чыгармаларында белгилүү өлчөмдө пайдаланган. Элибиздин түгөнгүс кенчи болгон «Манас» эпосу – бабалардын эзелки тарыхын боюна сиңирген асыл байлык. Биз эпостон кыргыз эли алып жүргөн каада-салттарды, мекенди коргоо, достук, сүйүү, жогорку адамдык мамилелерди, гумандуулукту жана да башка улуттук тарбиялык идеяларды көрөбүз. Жазуучубуз бул туурасында: «Манастын» көркөмдүк жана дүйнө таанымдык күчү, келберсиген даркандыгы эс талгыдай эле бар. Анда арзуу лирикасы да, социалдык-турмуштук, моралдык-этикалык темалар да өзүнүн мүрөл үлгүсү менен жолугат. Анда байыркы кыргыздардын география, астрономия, медицина, зергерчилик, аскер өнөрү жөнүндөгү түшүнүктөрү топтолгон» [13] Чындыгында эпоско «кыргыз элинин энциклопедиясы» деген аныктама бекеринен арналбаса керек. Байыркысын, андан калган асыл-нарктарын аздектеп күтүп, сыйлаган, аны жалпы адамзат кенчине айланткан элдин жана ошол элдин ар бир муунунун келечеги кең.

Ч.Айтматовдун «Манас» эпосу, манасчылар туурасында айткан пикирлерин окуп олтуруп, алардагы ойдун тереңдигине, күтүүсүз жаңычылдыгына, илимий негиз-

дүүлүгүнө тан бересин. Манас изилдөөчүлөрдүн арасындагы айтыла элек ойлорду, табыла элек өзгөчөлүктөрдү Ч.Айтматов көрө билип, чакан гана макалаларында бардыгын камтый билгени суктандырат, бир жагынан бардыгына окшобогон бийиктигин, акылман-ойчулдугун, улуулугун дагы бир жолу далилдейт. «Манас» эпосун таанып-билүүчүлүк даражасы Ч.Айтматовдо башкача бийиктиктен көрүнөт. Бул туурасында К.Асаналиевдин «Манас» эпосу жана Ч.Айтматов» аттуу макаласында Айтматовдун «Манас» эпосуна алака-катыш маселесине жаңыча көз караштан иликтөө жүргүзүп жатып мындай дейт: «Манас» эпосун таанып-билүүдө эмпирикалык, партикулярдык абалдан чыгуу, конъюктуралык-утурумдук саясатташкан калыптардан бошонуу натыйжасында, Ч.Айтматов Улуу сөздүн, синкреттик искусствонун дүйнөлүк үлгүсү катарында, азыркы философиялык-эстетикалык көз караштын негизинде кабылдоо жана түшүнүү деңгээлине көтөрүлүп чыкты. Арийне, жан-дүйнөсү көркөмдүк-эстетикалык ойлорго бай, түшүнүгү ааламды багынткан адам гана эпос жөнүндөгү буга чейинки ойлордо жаңыча көз карашы менен толуктамак. Ч.Айтматовго чейин окумуштуулар «Манас» эпосун «улуу трагедия» деп атаган эмес. «Манас» эпосун трагедия катарында түшүнүп таанып билген азырынча жалгыз гана Ч.Айтматов» [87; 23-б.] «Манас» эпосундагы трагедиялуулуктун бир учу баатырдык улуу жеңиштердин артындагы күнөөсүз төгүлгөн кан, нечендеген кыйылган адам өмүрлөрүндө жатса, экинчи учугу Манас баатырдын, ишенимдүү чоролорунун чыгарманын акырында кырылышына барып такалат. Эпостун жогорудагы трагедиялуу финалы туу-

расында Ч.Айтматовдун адаттан тышкары көз карашы окуучунун көңүлүн бурбай койбойт.

Дүйнөлүк адабияттын тажрыйбасына карап көрө турган болсок принциптен тайбаган, чындык, идея үчүн башын сайган күчтүү личносттор гана чыныгы трагедиялык каарман боло алышат жана алар өз курмандыгы аркылуу угарманды, окурманды руханий катарсистен өткөрөт. Элинин, аскеринин көптүгүнө манчыркап, нечен кылымдап баскынчылык кылып, тынч жаткан элдин тынчтыгын бузуп келген душмандын уюгун биротоло талкалап, ал жерде да адилеттүү бийлик, эки элдин ортосуна түбөлүккө тынчтык орнотуу деген улуу идея үчүн Манас баатыр дагы «казып койгон ору бар, кайнатып койгон шору бар» душманга каршы аттанган. Эгерде «түбөлүк тынчтык орнотуу» деген улуу идея үчүн ашынган душманга каршы барбаса, эбегейсиз курмандыктар менен коштолгон «чоң казаттын» кадыр-баркы да болмок эмес. Дал ушундай асыл идея үчүн башын сайып курман болгон Манас, Алманбет, Чубак, Сыргактардын эрдигин даңазалаган көркөм баян оозеки синкреттик искусствонун дүйнөлүк масштабдагы трагедия-эпостук өзгөчөлүктүү бир үлгүсү болууга толук татыктуу.

Жазуучу «Манас» эпосундагы гумандуулук маселесин анын трагедиялуу финалы менен тыгыз байланышта карайт. Ал гана турсун баатыр Манастын өлүмү Айтматовдун пикири боюнча эпостун гуманисттик жыйынтыгын, эпосту жараткан элдин акылмандуулугун билдирет. «Мындай кайталангыс финал улуу чыгармаларга гана мүнөздүү жана жарашыктуу» дейт.

Ч.Айтматов «Манас» эпосунун мазмунундагы камтылган окуя, турмуш-тиричилик өтө кеңири жана ар

түрдүүчө, кадимки ырым-жырымдан тартып, адамдын эл, жер менен болгон байланышына чейин ошондой эле, той-аш, каада-салт, деги эле адам жашоосуна, тилегине, максатына тийешелүү окуялардын сүрөттөлгөндүгүн баса белгилейт.

«Манас» эпосу залкар жазуучубуздун жан дүйнөсүндө дайыма жашап келген. Академик А.Акматалиев айткандай, «Айтматовдун руханий паспорту – «Манас» эле». Жазуучунун жогоркуда сөз болгон «Манас» эпосуна берилген баалары, аныктамалары теориялык жана реалдуу негизи бар илимий көз караш болуп саналат. Чындыгында, Ч.Айтматовду «Манасты» жөн гана катардагы билген, өздөштүргөн адам эмес, аны терең түшүнүп, ага илимий негизде баа бере билген сынчы-адабиятчы, фольклорист деп атасак болот. Ч.Айтматовдун «Манас» эпосуна берген баалары өзүнүн оригиналдуулугу, ишенимдүү, батыл, дүйнөлүк поэзиянын тарыхый өнүгүү тажрыйбаларына таянып далилдүү айтылгандыгы менен бардык башка пикирлерден айырмаланып турат.

Ч.Айтматов макала, маектеринде «Манас» эпосунун жазма адабият доорундагы башкы эстетикалык сабагы – бул анын «чыныгы элдик чыгармада жеринен эле элдин үнү кошо бүтө тургандыгын» аңдап туюнууга татыктуу негиз, үлгү болуп бергендигинде экендигин басым жасалуу менен эпостун эстетикалык сабагы бүгүнкү доордун жазуучусу тарабынан фольклордук, мифтик стилдеги чыгармаларды кайталап жаратуудан эмес, өздөштүрүлгөн мифологемдик табылгалардан көрүнөөрү тастыкталат.

2.2 Кыргыздын төкмөлүк өнөрү, жазма адабияты жана искусство чеберлеринин чыгармачылыгы жөнүндө жазуучунун ой-пикирлери

Кандай гана доор, мезгил өтпөсүн ар бир улуттун өз дүйнөсү, маданияты, үрп-адаты, дини, тили, ошону менен бирге сыймыктана турган, мактана турган, өзүнчө бөлүп карай турган, туу тута турган инсандары менен жашап келе жатканын тарых айгинелеп келет. Мына ушулар аркылуу өлкө алыс-жакын элдерге таанылып, белгилүү болуусуна бирден-бир себепкер болот. Бул жагдайда жалпы маданиятты тааныта турган өнөр инсандары, маданият ишмерлери өзгөчө орунда десек жаңылышпасбыз. Жөнөкөй тил менен айтканда калың журттун каймактары. «Өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгектен эскерсин» дегендей, доор, мезгил өткөн сайын учурунда эл үчүн кылган эмгек бара-бара өз ордун таап, өз баасына татыктуу болору анык.

Жазуучу көптөгөн улуу-кичүү өнөр ээлерине карата өз оюн билдирип, кези келсе мактап, жаштарына жылуу сөзү менен моралдык колдоо көрсөтүп, каалоо тилектерин билдирген.

«Ч.Айтматов жазуучу катары өзүнүн каармандарын кандай билсе, публицист катары да фактыларды ошондой эле тандай билет» деп таамай баасын берген адабиятчы В.Левченконун оюна кошула турган болсок, анын чындыгында публицистикалык каармандары ар тараптуу, тематикасынын кулачы кенен.

Ч.Айтматов өзүнүн маек, интервьюларында көркөм сөздүн улуу устаттарынын тажрыйбаларына көп кайрылып, аларды мисалга тартып, алардын өрнөктүү сабакта-

рынын учур, келечек үчүн маанисине кеңири токтолгон учурлары арбын. Көрүнүктүү инсан, коомдук жана маданий ишмер, абройу бийик жазуучу катары республикалык жана эл аралык юбилейлик салтанаттарга сыйлуу конок катары көп чакырылган. Басмалардан, авторлордон жарык көрүп жаткан китептерге баш сөз жазып берүү сунуштары болуп турган. Жазуучунун өзү урматтап сыйлаган замандаш өнөр ээлери кайтыш болгондо коштошуу, эскерүү иретинде жазган макалалары да бар. Ушундан улам Ч.Айтматовдун публицистикасында портреттик мүнөздөгү макала, баяндамалар арбын. Бул макалалар өзүндө адабий-сындык дагы, публицистикалык дагы белгилерди камтуу менен жанрдык жактан да көп түрдүү: адабий портрет, очерк, баш сөз, куттуктоо, некролог, эскерүү.

Айтматовдун ой жүгүртүүсүнө таандык курч аналитикалуулук, жеке көрүнүштөн жалпылыктын, жалпылыктан жекеликке таандык сапатты көрө билүү, таба билүү, кандай көрүнүш болбосун аны учурдун жана келечектин перспективасынан карап баа берүү анын портреттик мүнөздөгү макалаларына да таандык.

Кыргыз элинин маданият ишмерлери жөнүндө жазган публицистикалык макалаларын окуу аркылуу биз алардын коомдо ээлеген орду, улуттук өнөрдүн өнүгүшү үчүн кошкон салымы, өнөр адамы катары жеке өзгөчөлүгү жөнүндө кеңири маалымат алабыз.

Кыргыз элинин маданият ишмерлери жөнүндө жазган публицистикалык макалаларын окуу аркылуу элибиздин өнөр адамдарына, кайталангыс таланттарга бай экенине дагы бир жолу ынанабыз. Алар: «Тоо бөксөрбөйт» (1962), «Жаңы жээк» (1964), «Эстелик алдындагы

ой» (1965), «Ал океан сындуу «Манастын» миллион сабын жат билген» (1971), «Турмушту чыныгы көркөмдүктө чагылдырган жазуучу» (1975), «Чегелөө өнөрүнүн чебери» (1976), «Сыймыктанаар адам» (1980), «Ак таңдай акындын мурасы» (1982), «Таалайга бүткөн улуу бийчи» (1986), «Насирдин Байтемировдун эпосу» (1986), «Теми-кем – улуттук табылга» (1986), «Белсемдүү адабиятчы» (1980), «Түпкү маданияттан башталган устат», «Эми ой-лосом», «Руханияттын оболонгон чабыты», ж.б.

Мына ошол жогоруда аталып өткөн макалаларына кеңири токтолуп, элдик оозеки чыгармачылыктын башаты болгон төкмөлүк өнөр жөнүндө ойлоруна кайрылсак. Кыргыз элинин кылымдардан бери аздектеп күткөн өнөрлөрүнүн бири – төкмөлүк. Төкмөлүк – кандай, жагдай, шарт болбосун эч кандай даярдыксыз турган жеринен ыр курап, аны обон менен коштоп, комуз менен шөкөттөп эл алдына тартуулоочу, айрым учурда бир эле мезгилде өнөктөшүнүн койгон соболдоруна жооп катары ырдалган же дүйнө, өмүр, табият, жашоо тууралуу табыштактуу собол салган өзгөчө ыкмадагы чеберчиликти талап кылган татаал өнөр. Кыргыз элинин руханий жан азыгына айланган төкмөлүк (ырчылык) өнөрдү аздектеп алып жүрүүчүлөр, сактоочулар жана аны келечек муундарга мурас катары калтыруучулар – ырчылар, төкмө акындар болушкан. Кыргызда Эсенаман, Айтыке, Сартбай, Арстанбек, Эсенаман, Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет, Найманбай, Калмырза, Барпы, Калык өңдүү төкмө акындар жашап өткөн. Ч.Айтматов алгачкы публицистикалык макалаларынан тарта «Жер, суу менен авторлошуп...» (Фрунзе, 1978), «Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат»(1988) жана Дайсаку Икэда менен болгон

«Ода величию духа» (1992), М.Шаханов менен бирге «Аскада калган аңчынын ыйы» (1996) өндүү диалогдоруна чейинки эмгектеринде кыргыз элинин оозеки адабияты, «Манас» эпосу, акындар чыгармачылыгы асыресе төкмөлүк өнөр туурасында ойлорун билдирет. Жазуучунун пикиринде «илимий-техникалык революция доорунун келиши менен өз ордун көркөм аң-сезимдин заман талап кылган башка түрлөрүнө бошотуп берип, бизден улам алыстап, күчтүү өкүлдөрү барган сайын сейректеп бара жаткан чоң өнөрдүн бири – төкмө ырчылык» [7; 62–б.] экенин эскерилет.

Төкмөлүк адамзаттын көркөм ойлоосунун бир салаасы катары коомдун баёо мезгилинде эле бүчүр байлап, элдин тарыхый-турмуштук абалына жараша өсүү деңгээлине ээ болору Ч.Айтматовдун ойлорунда бекемделет. Бирок, жазуучу «...эл ичи – түгөнбөс кенч, балким төкмө ырчылардын тукуму эч качан үзүлбөй жүрүп отурар. Ошентсе да мен бул өнөрдүн гүлдөө доору алдыда эмес артта калды го деп ойлойм» – деп бул өнөрдүн гүлдөп өнүгүшү «күндүр-түндүр жазгы нөшөрдөй төгүп олтурса дагы чети оюлбаган кара жаак, жез таңдай акындардын топ жылдыздай өтүп кеткенин алардын орду эми кайра толбой турганын» өкүнүү менен баяндап, жадакалса, алар «кыргыз элинде жашап өткөн аты белгисиз не бир укмуш төкмөлөрдүн эң акыркы залкар өкүлдөрү» экенин айткан. Чындыгында, ар бир мезгил өз чындыгы менен баалуу да, барктуу да эмеспи. Токтогул, Тоголок Молдо, Эшмамбет, Калык, Осмонкул, Жеңижок өндүү акындык өнөрдүн алптары жашап өткөн XIX к. аягы XX к. баш чендеринде төкмөлүк бийик деңгээлге көтөрүлүп, көркөмдүк-эстетикалык, нарк-нускалуулуку, асылдуулук жагы-

нан алда канча алдыга кетип, акындык өнөрдүн «алтын дооруна» айланган. Буга мезгил өзү себепчи болгон дешке болот. Оозеки жашап келген чыгармачылык элдүүлүк (коллективдүүлүк) сыпатынан индивидуалдуулукка өтүп, мындан чыгармачылык аны жаратуучунун аты менен айтылганы, ошондой эле бири-экинчисине карамакаршы келген коом (бири, байдын эшик ырчысы болсо, экинчиси, элдин таламдашы), өтө жакыр социалдык абал (эптеп ырдап нан таап, үй-бүлөсүн багуу), акырындап диндин жайылышы, диний билимге ээ болуу менен чыгыш адабиятынан, түрк адабиятынан таасир алуу себепчи болгон дешке болот. Ал эми «жазма адабияттын дүркүрөп өсүшү кай элдин тарыхында болбосун элдик чыгармалардын оозеки өнүгүп-өөрчүшүн чектей» турганы эскерилет. Мындан улам «төкмөлүк өнөрдүн гүлдөө мезгили алдыда эмес, артта калганы» калетсиз чындык. Бирок, акындык өнөрдүн учугу али күнгө чейин уланууда. Ошентсе да, Жеңижок, Токтогул, Калык, Барпы, Эшмамбеттей акындык таланттын, сөз өнөрүнүн бийик деңгээлине жеткендери аз. Буга жазуучу өзү айткандай жазма адабияттын дүркүрөп өнүгүүсү негизги себеп болгон. Мындан улам Ч.Айтматовдун төкмөлүк өнөр тууралуу айткандары айныгыс чындык экенине ынанасың.

Ч.Айтматов «ашып-ташкан академиялык билими деле болбогон, бирок, көзү ачык, көкүрөгү тунук» Токтогулдун, мейли аккан сууну ырдайбы, мейли санаттап терме курабы, мейли кызыл тилин сабап, бирөө менен айтышабы – кай учурда болбосун өзү жетип алган ой бийиктигинен паска түшүп кетпей, тескерисинче, пенделик, утурумдук мажирөө түшүнүктөрдү тумандай алыс айдап, адам рухуна канат байлап, көтөрмөлөп, өйдө обо-

го алып чыккан» Жеңижоктун төкмөлүк өнөрүнүн эч кимге окшобогон өзгөчөлүгүн жогору баалап, «байкап көрсөк, алар өздөрүнүн өлбөс-өчпөс ырларынан урабас уйкаштыктарынан кураштырып, акындык алоо жүрөктүн табына кактап, ширетип, мезгилге көпүрө салып, аны мүрүсүнө коюп мүргүбөй көтөрүп тургансышат...» – деп, кыргыздын улуу төкмөлөрүн «революциячыл акын, элдик ойчул, күрөшкер жана сүрөткер катары дүйнөлүк поэзиянын залкар ысымдары менен бир катарда турганга алардын баардык жактан акысы бар» экенин билдирет. Төкмөлүк (ырчылык) өнөр ар бир элдин өзгөчөлүгүнө жараша ар башка мүнөз күтүп, турмушта алган орду, жаралышы, аткарылышы ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карата айырмалуу болору, ал турсун ар бир элде ар башка аталары мыйзамдуу көрүнүш. Ч.Айтматов «биз билген улуу акындардын баары ар кайсы мезгилде төрөлүп, ар кайсы өлкөдө жашап, ырларын да ар башка тилдерде жазган, коомдун ар кандай катмарынан чыккан. Бирок, аларды мезгил менен мейкиндиктин ааламында үркөр жылдыздай, бир үйүргө чогултуп, бирдиктүү поэтикалык ойго бириктирип, адамзаттын көйкөшкө уулдары атантып турган бир жалпылык – революциячыл дух жана элдүүлүк мүнөздө» [7; 62–б.] экенин белгилейт. Мына ушул жалпы адамзаттык маселелерди көтөрүп, элдүүлүк сыяктуу бийик сапатты аркалап турган кыргыз төкмөлөрүнүн алдыңкыларын «туу кылган максатынан, эңсеген идеялынан кайтпай, жашоонун баардык касирет-кайгысына кайыл болуп, а түгүл ажалдан жазганбай, тике даап барышкан» Байрон, Пушкин, Мицкевич, Петефи, Тарас Шевченко сыяктуу дүйнөлүк залкарлардын катарында турарын белгилейт. Ошондой эле төкмөлүк

өнөр түбү бирге, туушкан элдердин биримдигин жакындаткан өнөр катары Ч.Айтматовдун пикиринде бийик аздектелет. Ал «кыргыз менен казактын төкмө акындары Сүйүмбай менен Катаган, Жамбыл менен Токтогул, Тоголок Молдо менен Үмөталы, Кенен менен Алымкул коюң колтукташып, эки элдин биримдигине, төкмөчүлүк өнөрүнө данакер болушканын» баса белгилейт.

Жазуучу иш сапары менен көптөгөн чет мамлекеттерге барган. Ошондо кыргыздын адабияты жөнүндө көп сурашаарын эскерет. «Алымкул Үсөнбаев сыяктуу төкмө акындар жөнүндө, Каралаев сыяктуу манасчылар жөнүндө кеп салсаң, Европадагы адабиятчылар чоң кызыгуу менен, таң калуу менен угушат. Венгриялык бир жазуучу: Ушундай эл акындарын өз көзүң менен көрүп, угуп, жүргөн сиз бактылуу экенсиз – деди эле. Чын эле ошондой экен» [29] – деп Алымкул Үсөнбаев жөнүндөгү «Эми ойлосо...» деген чакан макаласында төкмө акындар, манасчылардын руханий маданият дүйнөсүндөгү сыймыктуу ордун белгилейт. Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгындагы өзгөчөлүк анын ырларынын турмуш менен тыгыз байланышта болушу. Ал өзүнүн артисттик кесибине байланыштуу жаңынын, эмгектин жарчысы катары ар дайым эл арасында, эмгек кызуу жүрүп жаткан жерлерде болуп, өз көзү менен көрүп, таанып, билип, турмуштук көрүнүштөрдү чагылдырып ырдаган. Жазуучу мына ошондой талант менен жакындан тааныш болгонуна сыймыктанат. «Алыкемдин кырааттанган обону, артисттик манерасы, сөз чеберчилиги, адам жанын билгичтиги – бардыгы ошол убакытта көпчүлүктү үн эттирбей, бийик искусствонун чокусуна алып учкан кез экен. Эгерде ар бир акын элдин фольклор казынасын ушундай

билсе – анда анын көркөм күчү он эсе өсөр эле. Эми ойлосом» [29] дейт. А.Үсөнбаевдин чыгармаларынын тематикасына, идеялык мазмунуна көңүл буруп, ой жүгүртүп окуп чыккан окурман анын элдик адам болгонун, элдик акын экенин таасын сезет. Ал устаты Токтогулга окшоп ар дайым эл арасында болуп, эл турмушундагы жаңы көрүнүштөрдү көркүнө чыгара ырдаган үгүт-насаатчы да акын болгон. Эл кызматында болуу акындын каны менен кошо чуркап турган, көнүмүш адат болуп, өмүрүнүн акырына чейин сакталган. Бул туурасында жазуучу: «Партиялык принципиялдуулукту, адамкерчиликти, калыстыкты, элдин турмушу менен тыгыз байланышты Алыкемден үйрөнсө болот» – деп жазат.

Улуу эпопеялар менен залкар дастандарды ушул кезге чейин сактап келген бул – эл акындары. Жогоруда жазуучу урматтаган улуу манасчылар – табиятында таланттуу акындар. Эгерде андай өнөр болбосо, ушунчалык чоң көлөмдөгү материалды жаттап алып айтууга эч мүмкүн эмес эле. Мына ошондой калк кадырлаган сыймыктуу адамдарыбыздын бири улуу классик акыныбыз Токтогул Сатылганов. Ал жөнүндө жазуучу анын 100 жылдык, 125 жылдык юбилейлик салтанаттарында атайын баяндамалар менен чыгып сүйлөп, сөзүндө акындын талантына таазим кылып, философиялык, этикалык, социалдык көз караштарына тан берген. Чындыгында акындын «Алымкан» баштаган «Насылкан», «Сүйүмкан», «Күлүйпа Күлжар ашык кыз» сыяктуу ашыктык ырларынан тарта, «Өмүр», «Дүнүйө», «Балалык», «Карылык» өндүү философиялык ырлары, кыргыз элинин социалдык-маданий турмушу акындык көрөгөчтүгү менен баяндалат. Ал түрдүү темадагы лирикалык ырларды гана жаратпастан өз

кезегинде «Кожожаш», «Кедейкан», «Наркан», «Саринжи Бөкөй», «Кулмырза» сыяктуу кенже эпосторду, элдик дастандарды да айткан. Ч.Т.Айтматов 1965-жылы Токтогул Сатылгановдун 100 жылдык мааркесинин урматына тургузулчу эстеликтин жерпайын түптөө салтанатында акындык өнөр, улуу акын Токтогулдун чыгармачылыгы тууралуу өз ойлорун билдирет. «Эстелик алдындагы ой» деген макала жазат. Ал Токтогулга баа берүүдө дүйнөлүк адабиятка кайрылып, «кайсы мезгилде, кайсы өлкөдө жашабасын, кайсы тилде жазбасын, кайсы коомдук катмардан чыкпасын өздөрүнүн өлбөс-өчпөс ырларынан, урабас уйкаштыктарынан кураштырып, ширетип, мезгилге көпүрө салып, көтөрүп турган» улуу адамдар болорун айтат. Алар туу кылган максатынан, эңсеген идеялынан кайтпай, бийлик ээлеринин үрөйүн алып, карапайым кайнаган элдин мүдөөсүн каккан «коңгуроосу» болгон Байрон, Пушкин, Мицкевич менен Петефи, Тарас Шевченко деген ысымдардын катарында Токтогулдун чыгармачылык тагдыры катарлаш турарын белгилейт. Аты аталган инсандарды мезгил менен мейкиндиктин ааламында бир поэтикалык ойго бириктирген, адамзаттын көйкөшкө уулдары атантып турган революциялык дух жана элдүүлүк мүнөз экенин көрсөтөт. Ч.Айтматовдун баамында Токтогулдун «ашып-ташкан академиялык билими болбосо дагы көзү ачык, көкүрөгү тунук таланттуу төкмө, кыргыз жергесиндеги көп чүкөнүн сакасы, ырчылардын сарасы» катары өз өмүрүн, эл тагдырынан ажыратып карабаган, талантынын күчү менен тарыхтын поэтикалык көпүрпөсүндө түбөлүк түркүк болуп калган акын. Ошондуктан, элдик ойчул, күрөшкер жана сүрөткер катары дүйнөлүк поэзиянын залкар ысымдары ме-

нен бир катарда турганга анын бардык жактан акысы бар экени айтылат. Токтогулдун орду поэзиянын түпкү озуйпасын өз өмүрүнөн, эл тагдырынан ажыратып карабаган, революциячылдыгы жана талантынын күчү менен тарыхтын поэтикалык көпүрөсүнө түбөлүк түркүк болуп калган акындардын катарында, ошол көпүрөнүн бир түркүгү, кыргыз элинин улуттук баатыры катары сыпаттайт. Акындын адамдык кадырын, чындап кастарлап, баркын көтөргөн, улуттук маданиятыбыздын мартабасын ашырган Совет бийлиги болгонун, анын мааракесин өткөрүүдө өзүнүн улуттук майрамы катары белгилеп жаткан орус элине кыргыздын атуулу катары боордоштук алкышын билдирет. Кийин Ч.Т.Айтматов 1989-жылы Т.Сатылгановдун туулган күнүнүн 125 жылдыгынын урматына Москва шаарында Союздар үйүнүн колонналдык залында болуп өткөн салтанаттуу кечеде ар бир элдин өзүнүн башына конгон куту, улуттук нарк-насили сыяктуу ысымдар боло турганын белгилеп, «ошол мезгилдеги тарыхтын жана тагдырдын башка салганын көрүп, үч улуу цивилизациянын – Индия, Кытай жана Орус цивилизацияларынын ширелишкен жеринде калса дагы биздин кыргыз журтубуз өз алдынчалуулугун сактаганын» мындай улуу ишке өлбөс-өчпөс казына «Манас» сыяктуу эпикалык жомок, Токтогул сындуу улуу акындарыбыздын таасири күчтүү экенин белгилеп, аны тарыхый-руханий тагдырыбыздын туундусу катары баалайт. Жазуучу Токтогул жөнүндөгү ойлорун жыйынтыктай келип төмөнкүлөргө токтолот: «... Эгер биз бүгүнкү айтылган сөздөрдүн бардыгынын чабытын салыштырып көрсөк, кыргыз элинин улуу уулу Токтогул кандай инсан болгондугун, анда кандай улуу күч, купуя сыр жаткандыгын

сезебиз. Ал чыны менен төкмөлүк даанышмандыгы бөтөнчө, төрт тарабы төп келген сүрөткер» болгонун айтат. Чындыгында, төкмөлүк өнөр дүйнө элинин көпчүлүгүндө кезиккени менен кыргыз жана казак элдериндегидей жогорку деңгээлге көтөрүлө албаганын, төкмөлүктүн өзгөчө феноменалдык көрүнүш экенин мыкты билип, баамдаган жазуучу «ал биздин көпчүлүгүбүз олтуруп алып, жаза турган машинка менен иштеп жарата албай турган ырларды жамгырдай жаадырган» деп Токтогулдун төкмөлүк даанышмандыгынын өзгөчөлүгүн, чанда жаралчу чыгармачыл инсан экенин баса көрсөткөн. Ч.Айтматовдун пикиринде мезгил өкүм экени, Токтогулдун мезгил сыноосуна туруштук берген акын экени айтылат. Ал аны «Пушкинди ар бир орус билген сыңары, Токтогулду ар бир кыргыздын жан дилинде жат билиши» менен күбөлөндүрөт. Сөзүнүн акырында Токтогулдун духу, анын ырлары жана осуяттары, бардык калтырган кенчи эми жаштар тарабынан кайрадан ой жүгүртүлүп жатканына кубанганын билдирип, кыргыз элинин, кыргыз интеллигенциясынын атынан Токтогул Сатылгановго урмат көрсөтүп жаткандардын баарына ыраазычылыгын билдирет.

«Аккан сууну» жети күн, жети түн тынбай ырдаган Жеңижок акыныбыз тууралуу «Ак таңдай акындын мурасы» (1982) деген макала жазат. Мында бир нерсени белгилей кетүү керек. Убагында акындын ырларын эл ичинен жыйнап, системага салып, иретке келтирген жаш акын Асанбай Жусупбеков болгон. Ал акындын ошол жыйнаган материалдарын басмадан чыгара албай жүрүп Ч.Айтматовго тааныштырат. Ошондо жазуучу өзүнүн залкарлыгын дагы бир жолу айгинелеп, ал китептин

чыгышына көмөк көрсөтүп тим болбостон жогорудагы «Ак таңдай акындын мурасы» аттуу баш сөз да жазат. Дал ошол чакан жанр аталган баш сөзгө сыйдырылган Ч.Айтматовдук идеялар, көз караштар жана пикирлер кеңири, терең мазмундуу жана таасирдүү. «Түбөлүктүү нерсе аз, жаралуу бар жерде жоголуу бар, эзелтеден өнүгүүнүн жолу ушундай эмеспи» [28; 175-б.] деп башталып, турмуштун законуна баш ийбеген эч нерсе жок экендиги, маданият кубулуштары мындан сыртка калбагандыгы ачык эле тастыкталат. Бул философиялык көз карашты автор далилдөө үчүн конкреттүү мисалга, чыгармачылыктын акындар поэзиясы өңдүү татаал тармагына көңүл бурат. Мындай ажайып өнөрдүн тарыхый тагдыры, өзүнчө табияты менен мүнөзү коомдун функциясынын өзгөрүшүнө, адам баласынын илимий-техникалык аң сезиминин өсүш тажрыйбасына ылайык дайыма өзгөрүп, жоголуу абалына чейин кириптер болору жөнүндөгү идеясын айтат. Андан ары «өзүнүн орду көркөм аң-сезимдин заман талап кылган башка түрлөрүнө бошотуп берип, бизден улам алыстап, күчтүү өкүлдөрү барган сайын сейректеп бараткан чоң өнөрдүн бири төкмө ырчылык» [28; 175-б.] деп бир чети көкүрөк өйүгөн кейиштүү оюн, экинчи жагынан бул жалпы табигый көрүнүштүн законуна айла-амал жоктугун билдирет. «Эл ичи – түгөнбөс кенч, балким төкмө ырчылардын тукуму эч качан үзүлбөй жүрүп олтурар. Ошентсе да мен бул өнөрдүн гүлдөө доорун алдыда эмес, артта калды го деп ойлойм» [28; 175-б.] – деп адабий илимдеги, маданий коомчулуктагы ушуга чейинки ачык айтып жар сала албаган жагдайды таасын көрсөтөт. Андан ары жазуучу акындар поэзиясынын ири өкүлдөрүнө сүрөткердик, чыгармачылык мү-

нөздөмө берет. «Мен атпай кыргыз журтунда кечээ эле күндүр-түндүр жазгы нөшөрдөй төгүп олтурса, ырынын чети оюлбаган кара жаак, жез таңдай Эшмамбет менен Токтогулдай, Тоголок Молдо менен Барпыдай, Калык менен Осмонкулдай, Алымкул менен Ысмайылдай төкмө ырчылар топ жылдыздай жаркырап өтүп кеткенин, алардын орду эми кайра толбой турганын, булар байыркы замандан биздин күндөргө чейин кыргыз элинде жашап өткөн аты-жөнү бизге белгисиз не бир укмуш төкмөлөрдүн эң акыркы залкар өкүлдөрү болгонун эске алып жатам» [28; 176-б.]. Чындыгында автор санаган акындар «кыргыз ырчылар поэзиясынын классикалык доорунун «эң акыркы залкар акындары» болуп саналат.

Жазуучу болгон соң өзүнүн сынчыл мүнөздөгү пикирлерин ар кандай ыкмада берүү оңтойлуу келгендиктен кыргыз элинде оозеки поэзиянын салттарынын иштелишин, анын жашаш табиятын кыскача мүнөздөй келип конкреттүү жана башка маселелерине кайрылат да мындай деп жазат: «Бирок да эл арасында аңыз болуп айтылып, ысымдары аттын кашкасындай таанымал болсо да, эмгиче чыгармалары өзүнчө китеп болуп чыга элек, жалпы окурмандар кең-кесири тааныша элек таланттуу төкмөлөр, жомокчулар, жазма акындар али бар. Алардын бири Жеңижок» [28; 175-б.].

Тарыхый маалыматтарга таяна турган болсок, анда Жеңижок өз мезгилинин сабаттуу окумал адамдарынан болгон. Диний мүнөздөгү таалим-тарбия, исламдык философия жана анын өзүнүн жекече эркин ой жүгүртүүлөрү анын чыгармачылыгына өзүнчө түр, мазмун жана түрдүү олуттуу белгилерди кошумчалап олтурган. Ошол себептен анын он сегиз миң ааламды оодарыштырып

ырдашы кокустуктан эмес экендиги, ал кандайдыр бир деңгээлде ага артыкчылык бергени өзүнөн өзү дайын болот. Муну Ч.Айтматов да негизги бөтөнчүлүк катарында мындай деп ачык эле бөлүп көрсөтөт: «Жеңижоктун башка көп ырчылардан айырмаланып, аалам, жер-суу, адам баласынын бу турмуштагы орду, милдети, жаратылыш менен катышы жөнүндө терең ой жүгүртүү менен ырдаганы анын өз алдынча билимдүү, ойчул акын болгонун айгинелеп турат» [28; 176-б.].

Мындай көз караш тексттеги андан кийинки саптарда дагы күчөтүлүп, акындын сүрөткерлик жүзү, жекечилиги дагы даңазаланат, атайы бөлүп көрсөтүлөт.

Жеңижоктун окурмандары анын «Аккан суусун» өзгөчө бир эргүү менен айтышат. Мында жазуучунун жан дүйнөсүн козгогон, ага тынчтык бербей жаткан нерсе – философиялуулук. Ошон үчүн: «Дүйнө, адам, жакшы менен жаман, ак ниеттик менен кыянаттык, күнүмдүк тиричилик – ушунун баарына акын өзүнүн терең жана бекем көз карашынан, азыркы тил менен айтканда, философиялык-эстетикалык жеке концепциясынан туруп баа берет» [28; 177-б.] – дейт жазуучу. «Аккан сууга» Жеңижок, Тоголок Молдо, Барпы сыяктуу зор маани берип, аны тиричиликтин башаты катары карайт. Жеңижоктун «Аккан суусу» суунун тиричиликтеги пайдасы менен эле чектелбейт. Ал суунун алгач кайда болоорун, кайда бараарын айтып, анын эстетикалык ажары ачылып отурат. Андан соң анын элге пайдасын айтып оюнун аягын насаат, тилектери менен жыйынтыктайт. Адабиятчылардын пикирине ылайык акындын бизге болгон «Аккан суусу» чыгарманын үзүндүсү гана. Таланттын кенчи уялаган даанышман акындын ырынын, сабаллаган оюнун

учугу, балким кыйлага кеткендир. Өз оозунан кагазга жазып калбаган соң жыйынтык бүтүм чыгаруу кыйын. «Замандаштарынын айтымында, – дейт Ч.Айтматов, – ал жалаң гана агын суунун өзүн жети күн катары сүрөттөп түгөтө алчу эмес экен. Бул сөздө апыртма жок деп ойлойм» [28; 177-б.]. Чындыгында буга күмөнсүз далили бар. Анткени Жеңижок өзү да бул тууралуу:

Жети күн, бир түн айтсаң да
Түгөнбөгөн аккан суу,

деп белгилейт.

Жеңижоктун башка ырларында да жеңил-желпи ойлордун кездешпесине ынанасың. Анын жалпы сүрөткердик талантын талдап келип, академик дагы мындай ой айтат: «Мындай адам сөздү эч качан майда-барат нерселерге кор кылбайт, өз өнөрүн күнүмдүк тамагынын кунуна айландырып жибербейт». Кээ бир акындар күнүмдүк жашоо үчүн бай-манаптардын мүдөөсүң колдоп ырдаса, Жеңижок антпеди, ал дайыма элдин доордогу болуп жаткан чындыгын нөшөрлөгөн ыр саптар менен сүрөттөп ырдады, так айтканда акыл-насаат, эл турмушу жөнүндө эреже топтомун түзүп кеткен өңдөнөт:

Акында болбойт касиет,
Элдин муңун айтпаса,
Азамат эрдин бактысы
Айтышкан анттан кайтпаса.

«Калк айтса, калп айтпайт» деген накыл кеп бар элибизде. Анын сыңарындай, элдин пикирин, көз карашын көңүл борборунда кармап, аларды жазуучу далил катары айтканда Жеңижок акындын талантынын даражасы, өчпөй дайыма жанып турган жарыгы менен кубаты өтө

образдуу, ары таамай мүнөздөмө алат. Башкасын айтпаганда деле бул сүрөткердин Эшмамбет менен Токтогул сындуу залкарлардын катарында турганын жазуучубуз дун баса белгилегенин айтсак, маселенин башын ачып жатпайбы. Айрыкча анын «он сегиз миң ааламды оодарыштырып, дүйнөнү колуна тегерете кармап тургандай ырдагандары» бул акындын башка акындардан чыгармачылык чеберчилиги, даярдыгы жана билими жагынан айырмаланып тургандыгын тастыктайт.

Макаласынын акырында жазуучу «Жеңижоктун ырлары акыл-ой чабыттан, терең баамчыл көз караштан, ак менен каранын түбөлүктүү күрөшүн түшүндүрүүдөн, Адам Ата, Обо Энеден тартып канат-бутагы тонолуп жалгыз турган талга чейинки дүйнө, тиричилик кеңдигинен жаралган жандуу, тирүү, канаттуу ырлар» [28; 177-б.] – деп акындын ырларына баа берет. Жазуучунун бул сөзүн тастыктоо үчүн Жеңижоктун ыр саптарынан келтиргибиз келет.

Он сегиз миң Ааламды,
Бир жараткан эмеспи,
Эң биринчи дүйнөгө
Нур жараткан эмеспи.
Суук кыштын булутун,
Сур жараткан эмеспи.
Эмгексизди энчиден,
Кур жараткан эмеспи!
Аалам жашап турсун деп,
Күн жараткан эмеспи.
Буруксуган атырдай,
Гүл жараткан эмеспи.

Байыртадан бери адам баласынын акыл-эсине тынчтык бербей, дайыма санаага салып, ары табышмактуу болуп келген категориялар Жеңижоктун чыгармачылыгында активдүү чагылдырылган. Башка ойчул-сүрөткер катары эле бул акын да аталган маселелерди өз алдынча чечүүгө, түшүндүрүүгө умтулган, ага бар аракетин, талантын жана мүмкүнчүлүгүн жумшаган. Мына ушундай далалат куру нерсеге эмес, өзүнүн не бир бүткөн, өзүнчө иштелип чыккан концепцияга айланган. Сөздүн улуулугуна, касиеттүүлүгүнөн анын күчүнө бекем ишенген Жеңижок ага аяр мамиле жасаганы, кылдаттыгын, анын кубатын көтөрүүгө чын дилден бардык мүмкүнчүлүгүн анын дагы бир жекече сапаты катарында көрсөтө келип, анын гуманисттик, агартуучулук прогрессивдүүлүгүнө басым коёт. «Ал мейли аккан сууну ырдайбы, мейли жалгыз талдын арманын айтабы, мейли санаттап, терме курабы, мейли кызыл тилин сабап бирөө менен айтышабы – кай учурда болбосун өзү жетип алган ой бийлигинен паска түшүп кетпейт, тескерисинче, пенделик, утурумдук мажирөө түшүнүктөрдү тумандап алыс айдап, адам рухуна канат байлап, көтөрмөлөп, өйдө, обого көтөрүп алып чыгат» [28; 175-б.]. Жеңижок акын өзүн мына ушундай жеке чыгармачылык бөтөнчүлүктөрү менен улуу жазуучубуз Ч.Айтматовду кызыктырып, ага калем кармап баш сөз жазууга мажбурлаган жана анын бийик руханий чыгармачылыгы кыргыз элине өзүнчө китеп болуп чыгышына түрткү берген.

Кыргыз элинин профессионал жазма адабияты ХХ кылымдын 20-жылдарында жаңыдан саналуу чыгармалардын жазылып башталганы менен, совет доорунда аз эле убакыттын ичинде чоң ийгиликтерге жетишкен. Бул

туурасында Ч.Айтматов сыймыктана 1972-жылы «Литературный Кыргызстан» журналына жарыялаган «Өргө чыгуу» (Восхождение») деген макаласында мындай деп жазат: «Кыргыздын профессионалдык адабияты жаш, ага элүү жыл да боло элек. Бирок мындай кыска мөөнөткө карабастан, ал өз алдынчалыгы бар таланттуу прозачылардын тобун берди. Алыкул Осмонов, Жоомарт Бөкөнбаев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Касымалы Баялинов, Аалы Токомбаев, Темиркул Үмөталиев, Кубанычбек Маликов, Сүйүнбай Эралиев, Касымалы Жантөшев, Токтоболот Абдукаимов сыяктуу белгилүү сөз чеберлерин кимибиз билбейт экенбиз! Алардын чыгармаларын бүгүн жалаң эле Кыргызстанда эмес, өлкөнүн көптөгөн жерлеринде окушат, алар совет адабиятынын алтын казынасына кирди». Жогоруда жазуучу өзү санап өткөн акын-жазуучулардын дээрлик бардыгынын чыгармачылыгына жеке өзүнчө сын көз караштарды, баяндамаларды, эскерүү, макалаларын жазды.

50–60-жылдардагы коомдук-саясий өзгөрүүлөргө, жазма адабияттын өнүгүшүндөгү жыйырма-отуз жыл ичинде топтолгон тажрыйбага жана өнүккөн адабияттын өрнөгүнө таянып, улуттун көркөм сөз өнөрүн жаңы баскычта көтөрө алышкан. Таланттуу калемгерлер чыгармаларында объект кылып алган турмуш көрүнүштөрүн мурдагыдан башкача, жаңыча өңүттөн көркөм иликтөөгө алганга, турмуштун жаңы кырларын ачып көрсөтүүгө, улуттук адабиятты жаңы форма, жаңы мазмун менен байытуулары таасын байкалат. Буга алтымышынчы жылдардын башталышы ааламга улуу илимий-техникалык революциянын алгылыктуу жаңылык кабарларын алып келүү менен Советтер Союзунун космос мейкиндигине

алгач ирет адам баласын учуруу аркылуу атагы дүйнө жүзүнө даңазаланып, тарыхтын жаңы барагын ачкандыгы, коомдогу ушул сыяктуу улуу өзгөрүүлөр, ошондой эле өкмөт тарабынан коомдун саясий, экономикалык, чарбалык, маданий өнүгүүсүнө көрүлгөн маанилүү иш-чаралар адабият менен искусствонун да жаңы бийиктиктерге көтөрүлүп, идеялык-эстетикалык изденүүлөр менен көркөм табылгалардын жаңы тилкесине багыт алуусуна тийгизген таасири маанилүү себеп болгон. Мына ошол космос, аалам темасын кыргыз поэзиясында биринчилерден болуп жараткан, поэзия дүйнөсүнө салмактуу салымын кошкон кыргыз эл акыны, өзүнүн чыгармачылык талантынын негизинде салттуу формада жазабы, же эркин ыр формасында жазабы поэтикалык ой шайкеш келген ырлардын автору – С.Эралиев. «Бул киши дейт, Ч.Айтматов, – чын-чынын айтайын, өз купулумда улуу акын. Азыркы биздин адабиятыбызда менин зээниме абдан таасир эткен, ушул заманды чын жүрөгүнөн сезе билген, ой-акылы менен түшүнө билген ушул Эралиевби деп ойлойм» [6]. Жазуучу жаш илимпоздордун алдында сүйлөгөн бул сөзүнө чейин замандаш, калемдеш адамынын талантына тан берип, өзүнүн калыс баалуу пикирлерин билдирип жүргөн. Тактап айтканда, 1964-жылы адегенде «Правда», андан кийин «Советская Киргизия» газетасында басылган «Жаңы жээк» аттуу макаласы. Макаланы акындын «Жылдыздарга саякат» поэмасы жөнүндө жазат. Поэма эркин ыр формасында жазылган. Кыргыздарга көнүмүш жорго уйкаштыкка окшобогон жаңы поэтикалык формага ошол учурда ар кандай көз караштар айтылып, адабий коомчулукта ар түрдүүчө кабыл алынган. Бул тууралуу: «Эралиевдин поэмасы «Ала-Тоо» журналына жарыяла-

нып чыгар замат кызуу талаш-тартыштын ортосунда калды. Аны жактап, кубаттагандар болду, чү деген эле жерден жээрип, кыргыз ыры үчүн өөн көрүнгөн, алгылыксыз форма деп четке каккандар чыкты» дейт. Ошондо республикада бир топ чуу түшүрүп, талкуудан-талкууга өткөн бул поэмасы тууралуу акын өзүнүн эскерүүсүндө мындай дейт. «Поэманы жазып бүтүп, эч жакка бербей, бир жылча кармап жүрдүм. Ал темада жазгандар буга чейин бизде жок эле. Ырдын түзүлүшү да биздин поэзия үчүн жаңы, атүгүл чоочун эле. Кийин нанга тыйын таппай калганда «Ала-Тоо» журналына сунуш эттим. Анан ал гранкасы жаңыдан окула баштагандан тартып катуу каршылыктарга учурады. КПСС Борбордук Комитетине чейин жамандап арыз жазгандар болду. Кыргызстан КП БКнын бюросунда талкуулап, мени төө басты кылышты. «Космосту жазгандан көрө чабандын итин жазбайсыңбы» дегенге чейин барышты. Поэмага гана эмес, менин өзүмө чейин асылышты. Мунун ичинде баштагы досторум да бар эле. Ошондо бир жолдошум айтты: «Чыгармачылык жактан да душман күтүү опоңой, ал үчүн жакшы бирдеме жазып койсоң эле бүттү. Эмнеси болсо да, кыргыз адабиятында ал поэма өз мезгилинен эртерээк жаралып калгандыгы байкалып турду» [90; 95-б.] Талкуу кезде «аны жактоочулар да, сындоочулар да болуп, отургандар экиге бөлүнүп кетишкен. «Ал талкууда өзүбүз да чыгып, сөз сүйлөдүк эле. Албетте, поэманы колдоп, анын идеялык-мазмундук жаңылыгын жактап сүйлөгөнбүз» [45; 52-б.] – дейт Т.Аскарров. Мына ушундай кырчылдашкан кызуу кырдаалдан улам Ч.Айтматов поэмага карата өз позициясын борбордук басылмалардын бири болгон «Правдага» билдирүүнү туура көргөн.

Бул талаш туудурган поэма тууралуу дагы сын-пикирлер айтылаарын, ошол мезгилдин кең көрүнүштөрүнө бийиктен ой салып, анын бүткүл татаалдыгын көрсөткөн ырлардын кыргыз тилинде жаралып жатканын окурмандарга сүйүнчү ирээтинде айтып, Эралиевдин артынан ээрчип чыккан үзөңгүлөш жоон топ шакирттеринин келе жатканын баса белгилейт. «Жылдыздарга саякат» поэмасында даңктаган космос темасы, адамдын ой толгоосу философияга ширешип берилген. Бул туурасында жазуучу мындай дейт: «Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасы – космосту багынткан совет адамы жөнүндөгү эпопея. Тактап айтканда, XX кылымда жашаган адамдын олуттуу монологу, анын ой толгоосу, дүйнөгө жасаган мамилеси, анын философиясы жана рухий санаты» [7; 82-б.] деген аныктамасын берип келип, азыркы замандын масштабы кең, чоң көрүнүштөрүнө бийиктен ой чабыттатып, анын татаалдыгын чагылдырган ырлардын кыргыз тилинде жаралып жатканын сүйүнүү менен, улуттук адабий тилибиздин поэтикалык дараметинин күчтүүлүгүнө, кыргыз поэзиясынын жемиштүү келечегине ишеними бекем экендигин белгилеп өтөт. «... котормону алып, түп нускасынын калыбына салып көрсөк, поэманын бүт мазмуну, ар бир ою жана сабы куюп койгондой дал келип, окшошуп турганы таң калтырат. Борис Слуцкий аны которгонбу, канткен, айтор, бул анык керемет! Ылайым эле ар бир котормочуну ушундай чеберчиликтен өксү кылбасын. Акын Слуцкийге ыракмат» деп поэманын котормосуна эң жогорку баасын берет. Андан ары автор поэманын бүткүл турпатына баа берип келип, С.Эралиевди «бүткүл түрк тилиндеги адабияттын жаңы жээгин ачты» деген жыйынтыктуу сөзүн билдирген.

«Эркин ырдын поэтикалык ойго, анын мазмунуна кыт куйгандай төп келип, чырайына чыгарып турган ушул формасына Эралиев изденүүнүн кыйын-кыстоосун көрүп, мүшкүлүн тартып жүрүп жетти. Буга чейин эле ал кыргыз ырынын кылымдап түзүлүп, жумуру уйкашынан, таразалуу өлчөмүнөн жазбаган традициялуу усулунда узанып, колунан көөрү төгүлгөн устасы катары таанымал болчу. Мен бул жерде акындын айтылуу «Ак Мөөр» поэмасын айтып жатам. Алды кызык, арты армандуу махабат жөнүн мыскалдап, болумуш жайынан санжыра чеккен бул дастанда акындын ар бир сабы толгонгон комуз кылындай чыңалып, элп эткен эпкиндин дирилдеп, шыңгырлуу күү чыгарып, куюлушкан уйкаштыктардын уюган кенине, түркүн түсүнө бөлөнүп, кулпуруп турат» [7; 83-б.]. Мына ушундай традициялык форманын негизинде калыптанып, «Ак Мөөр» аркылуу жалпы журтка таанылган акыныбыздын кандайча жаңы формага өткөндүгү тууралуу жазуучубуз «акын эски формадан өзүн кысылгандай сизди, анткени азыркы турмуштун күрдөөлдү зарылдыгы туулду» деген ойду айтат. Башкача айтканда, традициялуу ыр муун өлчөмүнүн бирдейлигин, шыдыр уйкаштыкты, куплеттик рамканы талап кылат. Бул системага көнүп алгандар үчүн алгач «эркин» чоочун учурашы толук мыйзам ченемдүүдөй сезилет.

Команда: «Көккө учууга!»

Чытырап кыйрап калды жер кишени.

Эркиндик!

Бир азга олку-солку боло түшүп,

Зымырап тарта бердим, ракетам –

Жердин каны куюлуп,

Үмүттөрдүн жумшак колу багыттаган щприцтей –

Жылдыздарга тике бет алып,
Мезгил тынбай бир орунда селейип,
Чакырымдар кулаган таштай артка кулашты.
Мейкиндиктер эми-эми бүтчүдөй,
Төшүм менен урунчудай дүйнөнүн тигил четине,
Жоголуп-житип баратам асман «этине».
Канатсыз жер боорунда жаткан чагым, алсыздыгым,
Эскирген канондорго аралаш
Кыпкызыл жалын болуп денемден шыпырылып...
Жарк этип жаңы дүйнө ачылып бет алдыман,
Тааныш дүйнөм кала берди
Мейкиндик менен кымтылып [91; 6-б.].

Муну шарттуу түрдө бир түрмөк, башкача айтканда бүткөн бир ойду түшүндүргөн строфа сыяктуу карасак ылайык келет. Негизгиси акын сөздү таамай, таасын, образдуу айтуусу ырдын натыйжалуу маңызын түзөт.

Эркин ыр жазуу практикасы формалык жактан кыргыз поэзиясында 30-жылдардын аягында эле орун алган. Бирок чыныгы эркин ырдык мазмундагы поэтикалык форма кыргыз поэзиясына С.Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасы аркылуу келип, орун алды.

Ч.Айтматов С.Эралиев «жеке эле кыргыз эмес, бүткүл түрк адабиятында жаңы жээкти ачты» деп жарыялоосу баарыдан мурда «эркин ыр» саптарына сыйдырылган образдуулуктун күч-кубатына басым жасаганы. Башкача айтканда, ал мазмун менен форманы толук төп келиштире алган. Улуу жазуучунун өзүнүн калемдеш, замандаш чыгармачылык досуна суктануусу анын төмөнкү сөздөрүнөн ачык сезилет: «Буга кубанбай коё албассың, андай болсо көңүлдө турган ошол кубанычымды ушу азыр биз-

дин адабияттын үзүрүн көрүп, наркын билсин деп адамдарга сүйүнчүлөгүм келип турат. Асыл поэзияны нарк көрүп, ардактай билген жан-жарандын баарына Эралиевдин поэмасынын ушу азыр ар бир сөзүн, ар бир сабын калтырбай чачыла кылып жайнаткым келип турат. Баралына келип, бай түптүү дарактай дүпүйгөн байыркы кыргыз поэзиясынын жаңы доошун уккула деп ушул азыр ал ырларды угуза окугум келип турат. Айтор, оролу келип калган соң, кыргыз жергесинин ушу таланттуу сүрөткери тууралуу азын-оолак сүрөөн кеп айткым келип турат» [7; 84-б.].

«Тоо бөксөрбөйт» макаласы жыйырманчы кылымдагы кыргыз адабиятында реалисттик прозаны калыптандырууга жана өнүктүрүүгө чоң салым кошкон кыргыз эл жазуучусу, академик, Кыргыз Республикасынын Баатыры Түгөлбай Сыдыкбековго арналат. Макалада автор Т.Сыдыкбековдун «Темир», «Биздин замандын кишилери» романдары, «Тоо балдары» повестинен тартып «Тоо арасында» чыгармасына чейин токтолуп, кийинки романдын экинчи китебин орусчага которуу менен чоң тажрыйба жана канаат алгандыгын толкунданып жазат. «Мурда жазылган чыгармалардын бөксө жерлери, чаалагайым жактары, адатта адабий көч өр таянып, жаңы ашууну кадуулап калган чакта даанараак көрүнөт эмеспи. Ошондон улам Сыдыкбеков төл башы романына кайрылып, аны жаңы мазмун менен толуктап, учурга үндөштүрө сүйлөтмөкчү болгон. Азыр ал роман «Тоо арасында» деген ат менен бүт өлкөгө белгилүү. Мен анын негизги бөлүгүн – экинчи китебин кезинде орусчага которгом. Которуп жатып андан чоң канаат алганымды жашыра албаймын» [28; 122-б.] – дейт. Чындыгында кийинчерээк,

так айтканда 1955–1958-жылдары «Кең суу» романына кайрадан кайрылып, аны толуктап, эпикалык масштабын кеңейтип, бир катар образдарды кайрадан иштеп, жаңы образдарды киргизип, башкача айтканда кыргыз элинин жаңы коомго өтүү процессинин көрүнүшүн кеңири ачып, чыгарманы жаңы көркөмдүк, идеялык-эстетикалык бийиктикке көтөргөн. Романга «Тоо арасында» деген жаңы ат ыйгарылган. Т.Сыдыкбековдун стилине таандык жай эпикалык баян, улуттук колориттүү элдик бай тил, көркөм деталдардын, сүрөттөөлөрдүн дааналыгы публицист тарабынан туура баамдалган. Ал булар менен катар автордун негизги ийгилиги катары эң даана түзүлгөн образдарга көңүл бурат. «Сыдыкбековдун адабий каармандарын жалпы журтка таанымал, арабызда тик басып, тирүү жүргөн адамдардай көрүшөт. Алардын аты-жөнү эл ичинде эбак эле энчилүү ысымга айланган. Тиричиликке тири-карактыгы жок, а бирок насилинен адамкерчилиги, ак көңүлдүгү төгүлүп турган, калк сүйгүнчүлүгүнө арзыган Ыйманбайлар кыргыздын ар бир айылында бар» [28; 122-б.]. Чакан макаласын жыйынтыктап келип, Ч.Айтматов Т.Сыдыкбековду «Сиз кыргыз прозасындагы тоосуз. Ал эми тоо эч качан бөксөрбөйт» дейт. Албетте, ошол кездеги жаш калемгер Ч.Айтматовдун агасынын элүү жылдык мааракесине карата жазылган макаласында айтылган тилектер ишке ашкан. Т.Сыдыкбеков сексен жашты ашканга чейин активдүү иштеп, кыргыз адабиятынын тарыхынан өз орду бар бир канча романдарды жаратты.

1986-жылы «Ала-Тоо» журналынын №4 санына басылган Кыргыз эл жазуучусу, кара сөздүн кайратман калемгери Насирдин Байтемировдун жетимиш жылдыгына арналган «Насирдин Байтемировдун эпосу» деп аталган

макаласы. Макала тоодон жайы-кышы дебей агып түшкөн өзөн суунун огуна тегирмен салынаарын, жөөсү аркасына кап көтөрүп, төөсү бары ага артып ошол тегирменге ун тартуу үчүн эл агылып келерин, ага муктаж болоорун, аны иштеткен, өз ишинин устаты болгон тегирменчи сыйлуу адам экенин көркөмдүү салыштыруу менен баштайт. «Насирдин Байтемиров мага ошол өз иши менен күндүр-түндүр, жайдыр-кыштыр алышып, кашы-башына чейин агала болгон, талбаган эмгекчини, тегирменчини элестетет...» [18] дейт. Ырасында Н.Байтемировдун таланты адегенде эле ар түрдүү багытта көрүнө баштаган. 50-жылдардан берки чыгармачылыгына жалпы көз чаптырган окурманга, анын адабияттын көп жанрларында жемиштүү иштегендиги ачык эле көрүнүп турат. Ошолордун ичинде автор акын, прозачы, драматург, публицист катары таанылган. Н.Байтемировго арналган 1976-жылы жазган «Н.Байтемиров – 60 жашта» деген макаласында анын көп түрдүү жана мазмундуу чыгармачылыгынын жээгинде көк чөбү мол, күтүрөп мал жайылып, жылдан жылга бак-шагы артып, жайы-кышы бөксөрбөй агып жаткан тоо суусуна салыштырып келип, Ч.Айтматов минтип жазат: «Адамдын тагдырындай жазуучунун жолунун да дайыма бир калыпта болбой тургандыгы сыңары, анын өзүнүн да жогору көтөрүлүүсү менен түшүүсү, жетишкендиги менен кемчилиги бар экендиги табигый көрүнүш. Кыргыз элинин азыркы учурдагы чындыгы, анын жакынкы жана байыркы тарыхы, азыркы адамдын абалы, ой-жүгүртүүлөрү, анын эмгеги, демейки күндөрү менен майрамдары Н.Байтемировдун көп сандаган жана ар түрдүү жанрлардагы чыгармаларында терең сүрөттөөгө ээ болду» [18]. Чындыгында Н.Байтемиров-

дун сүрөткердик күлазыгы – элдин жашоо-турмушу, элдин жазмыш-тагдыры болгон. Ал элдин турмушун көрөгөчтүк, билермандык менен изилдей алган, анын өнүгүшүнүн өйдө-төмөнүн, оош-кыйыштарын, негизги агымынын, шарынын тенденцияларын даанышмандык менен, кемеңгерлик менен кармап алган жана эл тагдырынын көркөм сүрөтүн образдуу элестүү тарта алган. Акыйкатта, элдин турмушу гана элге жетет, элди кызыктырат, элди кумарлантат, элди ойлонтот жана элди толгонтот. Элдин акылмандуулугу, көсөмдүгү, ой-санаасы, кайгы-кубанычы гана элге ортоктош боло алат. Элдин ушул улуу нышан-касиеттерин ачып бере алган ойчул, чебер сүрөткер Насирдин Байтемиров болгондугу талашсыз. Анын «Акыркы ок», «Азаматтар», «Салтанат», «Жаш жүрөктөр», «Жылдызкан», «Тарых эстелиги», «Сонундар дүйнөсү», «Санта», «Турмуш элеги», «Жүрөк күүсү», «Эриген таш», «Махабат дастаны», «Махабатым-канатым», «Махабат нуру» ж.б. романдары, повесттери, поэмалары жана ыр жыйнактары кыргыз адабиятындагы бараандуу да, сөөлөттүү да чыгармалар катары даңазалуу мартабасын бүгүнкү күндө да бөксөртө элек.

Дагы бир кыргыз көркөм адабиятына өз салымын кошкон жазуучу, котормочу Узакбай Абдукаимов тууралуу «Турмушту чыныгы көркөмдүктө чагылдырган жазуучу» аттуу чакан макаласын жазган. Макалалар У.Абдукаимовдун «Советский писатель» (1975) басмасынан чыккан «Майдан» романына баш сөз катары жарык көргөн. Автор калемгердин согуш темасын, адамдын жан-дүйнөсүн психологиялык жактан так, таасирдүү чагылдыргандыгын баса көрсөтөт. «Абдукаимовдун романы мейли майданда, мейли орукта, бейли бейпил турмуштабы, айтор

адамдын жан-дүйнөсүн, инсан катары сырткы чөйрөгө болгон мамилесин психологиялык жактан терең изилдегендиги менен кыргыз адабиятынын жаңы башатынан кабар берет» [7; 79-б.] – дейт жазуучу.

«...Чынында да «Жаныбарым Гүлсарым» – проза түрүндө жазылган поэма, жүрөк кылын чертип жан сезимди козгоп, адамды жыргаткан поэзия...» деп жазуучунун чыгармачылыгына өз убагында баасын берген, дээрлик бир гана жанрда, башкача айтканда өмүр бою поэзия жанрынын үстүндө иштеген кыргыз эл акыны Темиркул Үмөталиев. Жазуучу акындын мааракелерин өткөрүүдө уюштуруу тобунун төрагасы болгон. Ал туурасында макаласы «Темикем – улуттук табылга», «Темикем өз заманынын олуттуу адамы эле» деген аталышта газеталарга басылып чыккан. Акындын ырларынын тематикаларынын масштабы кенен болсо да мейли мекен, эл, жер, достук, сүйүү, тынчтык, өмүр, турмуш темасында жазбасын, деги эле ошол кездеги совет адамынын образын поэзияда таамай сүрөтүн тарткан сүрөткер экендиги талашсыз. Бул туурасында Ч.Айтматов мындай дейт: «Кантсе да Үмөталиев – улуттук табылга. ... Эгерде тарыхый мезгилди эске алып карасак, Үмөталиев анык Совет доорунда жаралган, Совет доору менен чыгармачылыгын баштаган жана ошону менен куйрук улаш келе жатып аяктаган кыргыздын көрүнүктүү акыны да. Совет дооруна жан-дили менен берилген, коргоп, сүйүп жүргөн киши да болчу» [24]. Ал эми адамдык сапатын, замандашы катары: «Ал өзүнүн сөзүнөн кайра тартпаган адам эле, ал сөздүн баркын, наркын терең билчү жана да ак көңүл болор эле» [24] деп мүнөздөйт. Ч.Айтматов акындын үйүнө көп барып, майрамдарда бирге болуп, адабият, маданият, саясат, коом,

жашоо тууралуу аңгеме курушкан. «Ал киши өзүнчө эле бир жандуу энциклопедия болчу. Тарыхый окуяларды, жер-суу аттарынын чечмеленишин, легенда-уламыштарды жакшы билип, төкпөй-чачпай айтып берчү. Ал турсун «Манас» эпосунан үзүндүүлөрдү да жакшы айтаарына күбө болдум» [24] деп көп кырдуу талант болгонун айтат. Т.Үмөталиев менен чогуу жүргөн күндөрүнүн бирин, т.а. 60 жылдык мааракесине байланыштуу акындын туулган жерине Аксыга барганын, эл кубануу менен тосуп алып, адабий кечелер, жолугушуулар болгонун, ошол эле учурда ажайып бир кооз керемет Сары-Челекти биринчи жолу көрүп толкунданганын эскерет. Акырында «Темикемдин поэзиясы өз заманына жооп берген чоң поэзия. Кыргыз адабиятынын өсүп-өнүгүшүнө залкар акын эбегейсиз салым кошту. Темикем улуу адам, улуу акын эле!» деп акындын улуулугун баса белгилеп кеткен.

Жазуучунун замандашы, калемдеши, адабиятчы, сынчы, жазуучу, акын, котормочу көп кырдуу талант Камбаралы Бобуловдун элүү жылдык мааракесине карата «Белсемдүү адабиятчы» деген макала жазган. Макалада К.Бобуловдун талантынын ошол кезде дагы бир кырынан ачылганын, так айтканда, поэтикалык көрөңгөсүнүн демейдеги поэзиялардан башкача экендигин белгилейт. «Махабат аралы» жана «Акын кыялы» деген ыр жыйнактарын: «... сыр жашырбас ачыктыгы, лирикалык каармандын драмалуу тагдыры мага абдан жагат» – дейт жазуучу. К.Бобуловдун өз кезегинде Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөө боюнча дүйнөлүк адабияттын тийгизген таасири, образдардын типтүүлүгү, жалпылыгы жана жекелиги боюнча кызыктуу ойлору «Турмуш сыноосунан өткөн каармандар» (1963) деген макаласында айтылып,

бул макала кыргыз айтматовтаанучулардын башатындагы олуттуу изилдөөлөрдүн бири болуп калган. Айталы, «Жамийла» повести чыкканда көптөгөн терс көз караштагы пикирлер айтылганы белгилүү. Мына ошол мезгилде жаш сынчы К.Бобулов өзүнүн жогору баасын берген өткүр макаласын жазган. Ал адабиятчы-сынчылык ишмердүүлүгүндө Ч.Айтматовдун жаңы чыккан чыгармаларындагы олуттуу проблемаларды окурмандарга талдап, ачып берип, жогоруда аталган макаласынан башка «Чыгармачылыктын жаңы тилкеси», «Жакшылык менен жамандыктын бой тиреши», «Ч.Айтматовдун феномени» деген өңдүү терең адабий-теориялык, эстетикалык көз карашы менен Ч.Айтматовдун жазуучулук дүйнөсүн ачып берген. Бул туурасында Ч.Айтматов ага ыраазы болгонун: «... 50–60-жылдардын аралыгындагы кыргыз адабиятынын эстетикалык жаңы сапаты үчүн жаштыкка мүнөздүү өткүрдүк менен жан-жигерин үрөп күрөшкөн учурлары, ошол кездеги сын макалалар жадымда бар. Ушул мааниде алганда Камбаралынын менин алгачкы адабий тажрыйбаларымды активдүү колдоого алганын алиге чейин ыраазы болуп эстеп жүрөм» [28; 188-б.] деп айтат.

«Искусствонун милдети, вазифасы – адамга терең назар салууну, кызыгууну туудуруу, аны урматтоо сезимин пайда кылуу» деп жазуучубуз Ч.Айтматов айткандай, искусство көркөм чыгармачылык – дүйнө таанымдын көркөм образдар аркылуу элестүү чагылдырылуучу бир формасы; адамзаттын рухий маданияты менен чыгармачылык кызматынын маанилүү элементи эмеспи. Адамзаттын руханий жан дүйнөсүн байытып келген искусствонун түрлөрүнө көркөм адабият баштаган сү-

рөт өнөрү, музыка, театр, кино, архитектура, скульптура кирет. Искусство коомдук-тарбиялык мааниге ээ болуп, адамдын акыл-эсине, ой-сезимине, кыялына таасир этет, коомдук турмушта жана социалдык күрөштө айрыкча чоң роль ойнойт. Искусство адамзат коому менен кошо өнүгүп, анын материалдык өсүшүн чагылдырат, коомдук аң-сезимди калыпка салууга көмөктөшөт, идеологиялык куралга айланат. Искусстводо турмуш көркөм формада чагылгандыктан, ал эстетиканын негизги объектиси болот. Фактыга гана таянууга милдеттүү болгон илимден жана документтен айырмаланып, искусство көркөм чындыкты жаратууда жетишерлик эркин болот. Антикалык доордо искусство табиятка карама-каршы коюлган, бирок Аристотель «Поэтикасында» көркөм чыгармачылыктын негизинде адамдын жаратылышты тууроого умтулуусу жатат деп ырастаган. Орто кылымда сүрөткер көрүнүш, кубулуштарды, сырткы көрүнүштү эле эмес, баарынан мурда алардын маани-маңызын ачып берүүгө тийиш болгон. Кайра жаралуу доорунда сүрөткерлер ички жана тышкы дүйнөнүн, факт менен ойдон чыгаруунун ортосундагы шайкештикке жетүүгө умтулушкан. XVIII-XIX кылымдын чегинде айланасындагы эмпирикалык чындыкка көз каранды болбой, өзүнүн чындыгын жаратуучу эркин чыгармачыл сүрөткер концепциясы түзүлгөн. Бул концепцияны толук өздөштүрүшкөн романтизм өкүлдөрү эмпирикалык күнүмдүк чындыктан сырткары жогорку реалдуулукка жетүү мүмкүнчүлүгүн ачып жатабыз деп эсептешкен. Алардан кийинки XIX-XX кылымдагы реализм менен натурализмди туу туткандар, тескерисинче, реалдуулукту фактыларга жетүү аркылуу, сезилген, көрүнгөн кубулуштар, окуялар

аркылуу берүүгө умтулушкан. Адамдын көркөм чыгармачылык кызматы искусствонун ар кандай түрүндө же жанрында жүзөгө ашат. Аларды үч топко бөлүп кароого болот: 1) мейкиндикке жайгаштырылуучу же пластикалык искусство (живопись, скульптура, графика, көркөм фотография, архитектура, жасалга-колдонмо өнөрү жана дизайн) өзүнүн образдарын мейкиндикке жайгаштырат; 2) убакыт (сөз же музыка) аралыгында уюштурулуучу искусстводо образдар реалдуу мейкиндикке эмес, убакыт өлчөмүнө көз каранды; 3) убакыт жана мейкиндик айкалышып кеткен искусстводо (бий, театр, кино, эстрада, цирк ж. б.) бир эле мезгилде убакытты, материяны, кыймылды өзүнө камтыйт. Искусствонун түрлөрү бири-биринен формасы, мазмуну, көркөм аңдап билүү объекти, коомдук жана эстетикалык функциясы, турмушту чагылдыруу жана таасир этүү мүмкүндүгү боюнча кандайдыр бир деңгээлде айырмаланат. Алсак, адабияттын аңдап билүү, коомдук-тарбиялык мүмкүндүгү ченемсиз бай, анткени анын өзүнө тиешелүү көркөм чагылдыруу каражаты (ийкемдүү тил) ойдун каалаган жагын ачып берүүгө кудурети жетет. Көркөм сүрөт искусствосунда (живопись, скульптура, графика) образдар көз менен кабылдоого негизделген. Музыка добушту пайдалангандыктан, анын образдары белгилүү убакыт ичинде өнүгөт да, артыкчылыгы адамдын ой толгоосун музыкалык добуштар менен баяндап, зор эмоциялык күч менен таасир эткендигинде. Искусствонун бул түрлөрүнүн каражаттарын синтездештирген театр, кино өнөрүн актёрлордун жардамы менен бир эле учурда көп эл кабыл алат. Жогоркулардан башка адамдын сезими менен табитин тарбиялоочу архитектура, жасалга-колдонмо, сүрөт өнөрү

менен архитектуранын синтезинен жаралган монументтик искусство, адамзаттын тарыхы менен эриш-аркак өнүгүп, маданий бөтөнчөлүктү аныктоочу эл чыгармачылыгы сыяктуу түрлөрү бар. Мына ушул искусство чеберлерине жазуучу ар тараптан баа берип, бир чети талантына таң калса, экинчи жагынан алар менен дайыма сыймыктанган.

У.Шекспирдин «Отеллосунан» Отеллонун, «Король Лиринен» король Лирдин, М.Горькийдин «Егор Булычев жана башкаларындагы» Егор Булычевдин, Б.Жакиевдин «Атанын тагдырынан» Акылбектин жана башка ролдорду аткарууда табигый таланты менен кыргыз элинин театралдык тарыхында эң чоң эмгек сиңирген таланттуу артист Муратбек Рыскуловдун чеберчилигине карата «Сыймыктанар адам» макаласы биринчи «М.Рыскулов өз замандаштарынын эскерүүлөрүндө» деген жыйнактан («Кыргызстан», 1980) орун алган. М.Рыскулов сахнада да, экранда да образдарды реалдуу турмуштагыдай таасирдүү жараткандыгы менен айырмаланып тургандыгына, Шекспирдин Король Лирин Лондондун атактуу сахнасында ойноп, көрүүчүлөрдүн купулуна толгондугуна сыймыктануу менен Ч.Айтматов «М.Рыскулов кыргыз элинин кымбат перзенттеринин бири, сыймыктанар адамы, кыргыз маданиятынын алыстан көрүнгөн чокусу» дейт. Роль жаратып жаткан учурда ошол дүйнөгө кирип, кадимки өзүндөй образ жаратуу, ал кандайдыр бир кудурет күчкө эгедер экенине тан берет. Бир жолу М.Рыскулов Лондонго барып келгенден кийин кезигишип калганын эскерет. М.Рыскулов ал жакта көргөндөрүн сөз кылып келип, бир англичан адамы менен таанышып калганда ким экен, кайсы элден, жерден экендигин

сураса бирин-бири түшүнбөй жаткан учурда Ч.Айтматовду айтканда, анын ысымы, адабият аркылуу бири-бирин билишкенин, муну унутулгус окуя катары көпкө айтып жүргөнүн айтат. Акырында кыргыз сахна өнөрүнө өчпөс из калтырып кеткен театр сүрөткеринин учугун улаган артынан баласы Искендер келе жаткандыгына кубанып, «... Демек, турмуштун уландысы, түгөнбөс дайрасы агып баратат. Ошонун бир четинде Муратбек Рыскуловдун өстүргөн чынары да бүрдөп көгөрө бермекчи» [28; 171-б.] – деп жыйынтыктайт.

XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башында чыккан кыргыз элинин улуу комузчусу, улуттук музыканын классиги Карамолдо Орозов тууралуу «Түпкү маданияттан башталган устат» аттуу чакан макала жазган. Анын кыргыз элинин музыкалык искусствосу өсүп, бүгүнкү деңгээлге жетишине эбегейсиз зор салым кошкондугу баарыбызга белгилүү. «Факты жагынан алганда бу Карамолдо Орозов кайталангыс фигура. Эми, мындай кайталангыс адамдар чыга бербейт. Анткени, мындан аркы композиторлорго билим аркылуу жетиле, өнүгө турган жол ачылды» дейт. Ошол кездеги илим-билимдин жетишсиздигине карабай тубаса таланты менен Карамолдо комуздун регистрдик жана тембрдик каражаттарын кеңдик, эффектүүлүк менен колдонгондуктан чакан камералык аспаптан, өзүнүн көркөмдүк-техникалык мүмкүнчүлүгүнүн чегинде универсалдык динамикалык аспаптын деңгээлине чейин көтөрүлгөн. Анткени комуз чертүүнүн аткаруучулук мүмкүнчүлүктөрү кең болгон. Орозовдун аспабы тембринин кооздугу жагынан теңдеши жок, добушунун жаңырышы жагынан айрыкча дааналыгы менен айырмаланган. Ал өзүнүн комузунда зор жигердүүлүк ме-

нен «Сынган бугу», «Ибарат», «Терме Камбаркан», Жаңы доор», «Дүнүйө», «Караөзгөй» ж.б. классикалык залкар күүлөрдү ойноп тасмага жаздырган. Ал күүлөрү бүгүнкү күндө өз бедел-баркын жоготпой чертилип келүүдө.

Өлкөбүздөгү, анын ичинен өзгөчө Бишкек шаарындагы айкелдер, скульптуралардын бир тобу бүтүн бир ансамблдер: Токтогул Сатылганов атындагы Кыргыз Улуттук филармониясынын алдындагы «Манас» баатырдын скульптуралык ансамблинин, кыргыздын чыгаан кызы Уркуя Салиевага арналып коюлган «Революциянын каармандарына» деп аталган монументтин автору, кыргыз эл сүрөтчүсү Тургунбай Садыков тууралуу «Чегелөө өнөрүнүн чебери» деген макаласын жазган. Макала «Анык таш жарган таланттын, сыйкырдуу өнөрдүн иши деп ушу скульпторлордун эмгегин айтсак куп жарашар жөнү бар. Жансыз материалдан жасалса да, алардын жүрөк эргүүсүнөн бүткөн айкелдерди жашоонун ысык илеби уруп, тирүү жандай кыймылдап, ичке сыйбаган сезимдин күчү тулкусуна чыгып чытырап, ар бири өзүнчө мүнөзү менен, өзүнчө кыяпаты менен көрүнөт» [28; 151-б.] деп башталып, искусствонун бир бутагы болгон скульптуранын башка тармактардан өзгөчөлүгүн белгилеп, ошол кездеги жаш скульптор Т.Садыковдун совет искусствосунун гуманисттик концепциясы, адамдын асылдыгын таанып-билүүдөгү сүрөткердин орду кашкайып көрүнүп тургандыгын айтат. Табияты кандай болсо аны дал өзүндөй кылып ага жан киргизген бул өнөрдүн ээлерине албетте суктанбай койбойсуң. Анын чыгармачылыгы карапайым эл турмушунан тартып «Койчу», «Эне», «Саанчынын сүрөтү», «Жылкычы», «Дирижер» эмгектери, илим-билимдин дыйканы болгон замандаштарынын

портреттерине чейин. Алсак интеллигенция өкүлдөрү – Чыңгыз Айтматов, Гапар Айтиев, Муратбек Рыскулов, Даркүл Күйүкова, Саякбай Каралаев жана бир топ инсандар. Тургунбай Садыков биринчи эмгектеринен тарта эле элдин турмушун чыгармаларында колдонуп, өзүнө таандык өзгөчөлүгү бар сүрөткер катары көрсөткөн. Жазуучу «Т.Садыковдун өнөрканасында болгон сайын толкундуу ойлогорго туш келе берем» деп, ташка жан киргизип, эстетика тартуулаган Тургунбай Садыковдун талантынын өзгөчөлүгүн белгилейт.

Белгилүү балерина, кыргыз хореографиясын негиздөөчүлөрүнүн бири Бүбүсара Бейшеналиева жөнүндөгү «Таалайга бүткөн улуу бийчи» макаласында анын чеберчилигине, «Ленфильм» тарткан «Чолпон» балет-спектаклине токтолот. «... искусствону жаны менен бирге бүткөнсүп сезгендиктен, ал сахнага берилген бойдон калды, бул болсо анын адамдык насыл-наркын, жан-дүйнөсүнүн асылдыгын далилдеп турат... Бүбүсара Бейшеналиева – классикалык кебелбес образ» [28; 184-б.] – дейт. Бүбүсара Бейшеналиева кыргыз искусствосунун Москвада өткөн биринчи декадасында (1939-ж.) бийлеп чыккан. Сахнада тунгуч ирет В.Власов менен Ференин «Селкинчек» балетинде Зайнуранын ролун аткаруу менен зор бийчилик жөндөмү жана жакшы профессионалдык даярдыгы бар экенин көрсөткөн. Бүбүсаранын күчтүү хореографиялык таланты «Чолпон» жана «Раймонда» спектаклдеринде ачык-айкын байкалган. Андан кийинки аткарган негизги ролдору: Лиза (П.Гертель, «Курулай сактык», 1948), Мария жана Зарема (Б.Асафьев, «Бахчисарай фонтаны», 1949), Одетта-Одиллия (П.Чайховский, «Аккуу көлү», 1950), Анар (Власов жана Фере, «Анар», 1950-57), Асель (Власов «Асель») ж.б.

Б.Бейшеналиева улуттук жана классикалык балет спектаклдеринде ар кыл мүнөздөгү образдардын бүтүндөй бир галереясын жаратып, өзүнүн көп кырдуу артисттик талантынын бардык көркү менен ар тараптан ачууга жетишкен. Анын бийчилик өнөрү үчүн тубаса көрктүү келбети бийик профессионалдык маданияты менен шайкеш келиши, терең психологизм менен айкын интеллектуализмдин, назиктик менен кайраттуулуктун, кыймылдын таамайлыгы менен эмоциялуулугунун айкалышы өтө мүнөздүү болгон. Артисттин ар бир көрсөткөн оюну сулуулуктун, назиктиктин, шаттыктыктын жаркын майрамына айланып турган. Бейшеналиева кыргыздын балет өнөрүнүн даңкын көп жерге чыгарган. Ал катышкан «Чолпон» балет-фильми дүйнөнүн 60тан ашуун өлкөсүндө коюлган. Б.Бейшеналиеванын чыгармачылыгындагы эң бийик турган ошол «Чолпон» балети экендигин жазуучу дагы бир жолу тастыктап: «Чолпон» балетиндеги Айдайдын партиясы, менимче, анын искусстводо жеткен эң бийик оролу болду» [28; 184-б.] дейт.

Изилдөөчүлөр Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы – ойлордун түгөнгүс булагы экендигин ар качан кайталап айтып келишет. Анын тигил же бул өнөр ээсинин чыгармачылыгындагы айрым бир көрүнүштөрүнө көңүл токтотуп, өз пикирин билдирген чакан макалаларынан дегеле жалпы искусство чыгармачылыгына байланыштуу терең ойлорду сузуп алууга болот. Маселен, ал сөз болуп жаткан макалада өнөр адамы өз кесибине жан-дили менен берилмейинче улуу бийиктиктерге жете албастыгы тууралуу төмөндөгүдөй ой айтат: «Кээ бирде ойлоно калам, бу искусство деген дүйнөдө, анын ар кайсы чөлкөмүндө, айталы, адабиятта, театрда, балетте, операда ар түрдүү аткаруучулар, кесипкерлик камылгасы жетиш-

126

түү, кыскасы, өз ишин жакшы билген эчен бир адамдар бар. Ошентсе да мага көп учурда бул дүйнөнүн эң башкы нерсеси – искусствону искусство атантып, адамдын көңүл кушун кылтактап, аны аруу кылып, тазартып турган касиет – башын байлап, дилин берген ыкласмандык, искусствонун күчүнө жана муратына айныбай ишенген кайтпас медил жетишпей жаткансып кетет» [7; 89-б.].

Ч.Айтматов бардык иште жоопкерчиликтүү профессионализмди жогору баалаган. Бүгүнкү күндө улуу муундагылардын оозунан: «Элдин баары эле жазуучу болуп кетти, ... философ болуп кетти, баары эле тарыхчы, сүрөтчү, ырчы, киночу ж.б.» деген нааразылыктарды көп угууга болот. Чындыгында мындай көрүнүштөр бүгүнкү технологиялык жетишкендиктерди артыкча пайдалануудан улам болуп жаткандай. Бирок ал чыныгы адистик сапат, тажрыйбаны эч убакта алмаштыра албайт. Ушул жагдайда жазуучунун төмөндөгү пикири дайыма актуалдуу: «Бий дегениң бир карасаң баарынын эле колунан келе турган иш сыяктуу көрүнөт. Айтору, ар бир адам өз алдынча бирдеме ырдай алгандай эле эптеп бирдеме бийлей алат эмеспи. Эгер ушуга таянсак, анда бий өнөрү деле ар кимдин колунан келер жумуш болууга тийиш. Бирок бул бир караганда гана ушундай...» [7; 90-б.].

Ошентип, Айтматовдун публицистикасы искусстводогу ийгиликтүү чоң ачылыштар эч качан капыстан жана жок жерден жаралбайт, андай ачылыштын мурдатан келаткан улуттук эстетикалык тамырлары, коомдун, учурдун ыңгайлуу, кээде курчууга аргасыз кылган кыйчалыш шарттары өбөлгө болоорун ар бир таланттуу чыгармачыл инсан улуттун, доордун эстетикалык маданиятынын бийиктешине өз салымын кошоорун тастыктайт.

2.3. Чет элдер адабиятынын, маданиятынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына карата адабий көз караш

«Айтматов-публицист дүйнөлүк маданияттын алдыңкы өкүлдөрүнүн бардыгын жакшы билип, бардыгы тууралуу жазып келген. Анын өзү да улуттук менен жалпы адамзаттыктын гармониясынан бүткөн феноменалдык талант», – деп жазат белгилүү адабиятчы, айтматовтаануучу А.Садыков [77; 186-б.]. Чынында да дүйнөлүк адабият, маданият ишмерлери жөнүндө Ч.Айтматовдун макалалары бир топ, көпчүлүк маектеринде да белгилүү чеберлердин ысымдары, өрнөктүү тажрыйбалары тууралуу кызыктуу ойлор айтылган. Бул ойлордун адабият таануучулар, чыгармачыл инсандар үчүн мааниси жогору. Айтматов үчүн тигил же бул чыгармачыл инсан жөнүндө жазуудагы максат: аны мактоо, даңктоо, окурмандарды анын чыгармачылыгы менен таанышкыла деп үгүттөө, же тигил же бул чыгармасы жөнүндө өзүнүн пикирин билдирип коюу гана эмес. Айтматов үчүн өрнөктүү устаттын өмүрү, чыгармачылыгы үлгү алуунун, чыгармачылыктын сырларын үйрөнүүнүн булагы, чыгармачылык бийиктиктерге умтулуунун мерчеми, көркөм тажрыйбалардын казынасы. Адамзат коомунун руханий саламаттыгы үчүн көркөм сөз чеберлеринин өтөгөн кызматын Ч.Айтматов өзүнө таандык тереңдик жана кыскалык менен минтип айтканы бар: «Человечество едино в Гомере, Данте, Шекспире, Гёте, Пушкине, Толстом, Достоевском, Бальзаке, Шолохове, Фолькнере, Гарсиа Маркесе и т.д.

То, что, в свою очередь, объединяет поэтов (беру по сути, а не по жанру) во времени и пространстве в единую

плеяду сынов человеческих, в единую и бесконечную вселенную – это революционность и народность их творчества. Поэзия – революция души. Поэты, как мосты, пролегают на нашем жизненном пути. Это мосты мысли духа. Мосты, соединяющие поколения людей, связующие мир в главных нравственно-философских исканиях и проблемах «единого человеческого общежития» на планете. Мосты, по которым идет накопление культурных ценностей и опыта познания, одухотворенных генетической, глубоко выстраданной идеей гуманизма» [22; с. 274-275].

Алдыңкы параграфта айтылып өткөндөй, Ч.Айтматов өзү менен замандаш жана мурдагы доорлордо жашап өткөн көркөм сөз өнөрүнүн чеберлеринин чыгармачылыгына ар түрлүү ыңгайда кайрылып, айрымдарына атайын макала арнаса, айрымдары тууралуу макала, маектеринде чыгармачылыктын тигил же бул маселелерине байланыштуу кайрылат.

Ч.Айтматов 1964-жылы «доордун эле эмес, бардык мезгилдердин сүрөткери» болгон В.Шекспирдин 400 жылдык юбилейлик мааракесине арнап «Караванщик совести» аттуу макаласын жазган. Макаланын кириш сөзүндө Ч.Айтматов жазуучулардын ар бир чыгармасын келечекке карай жол алган кербенчинин жүгүндөй элестетет. Айрым кербенчинин жолу алсыздыктан улам тез эле токтоп, жок болот, айрымдардын артынан жүгү көп узабай баасын жоготуп, керексиз буюмга айланат, айрымдар бараткан багытынан адашат, ал эми Шекспирдин ой жүгүн, абийир-ыйман жүгүн артынан кербени турмушка эң бир ылайыкташкан узак өмүрлүү кербен болду дейт. Бул кербенди жолунан жолуктурган ар бир эл, ар бир муун андан өзүнүн издегенин таба алды. Шекс-

пирдин кербени убакыт, мейкиндиктерди, мамлекеттик, улуттук чек араларды жеңип өтүп, адамдар менен алака-лашуу алкагы уламдан-улам кеңейип келе жаткандыгын белгилейт да, «Шекспирдин өлбөстүк күчү эмнеде, бизди, XX кылымдын адамдарын эмнеси менен тартып алып жатат?» деген суроо коюп, ага жооп издейт. Б.а. төрт жүз жыл мурдагы доордун сүрөткери ортодогу доорлорду эмнеси менен багынтты да, бүгүнкү күндүн окурмандарынын кызыгуусун эмнеси менен ойготуп жатат? Жазуучу үч жүз жылдан ашык убакыттан бери шекспиртаанууда көптөгөн эмгектер жазылгандыгын айтып, өзүнүн пикирин окурмандын жөнөкөйлөтүлгөн пикири катары сунуштайт. Шекспир сүрөткер жана ойчул катары кандай улуу болсо, ошондой эле жөнөкөй, окурманды анын чыгармаларындагы өткөн замандын экзотикасы же хан сарайындагылардын тарыхы кызыктырбайт дейт. Айтматовдун көз карашында Шекспирдин таланты, күчү, биринчи иретте адамзат болмушунун проблемаларын коомдук тушмуш менен инсандын өз ара мамилелеринин алкагында карагандыгында. Экинчиден, анын каармандарынын ажардуулугу, өз чындыгын, өз ишенимин коргоодогу алардын жандуулугунда, дилгир, демилгелүү табиятында дейт. «Каким должен быть настоящий человек, в чем его высшее предназначение, в чем смысл его жизни – вот, мне кажется, те простые и вечные проблемы, которые волновали Шекспира и которые продолжают бесконечно волновать и нас, его потомков. И чтобы ответить на эти исторические вопросы жизни, Шекспир должен был достигать гигантских художественно-философских обобщений. Он должен был стать неугасаемым вулканом человеческих страстей. Для того, чтобы

ответить на эти простые вопросы, Шекспир должен был стать самым яростным обличителем зла, коварства, низости, властолюбия и тирании. Для того, чтобы ответить на эти вопросы, Шекспир воспевал в своих героях свободу мысли и духа, непримиримую борьбу добра со злом, он возвеличивал поборников справедливости, людей, обладающих высочайшими качествами человеческой совести, он возводил до божественной святости героические натуры, героизм которых заключался в благородстве поступков, в чистоте совести, в чистоте любви, в чистоте помыслов и побуждений. Все это ему удалось и, благодаря этому подвигу, имя его стало бессмертным. И несмотря на то, что многие его герои трагически гибнут в схватках с темными силами зла, терпят катастрофу (кстати, отчасти в этом и заключается правдивость его реализма и историзма), мы понимаем, мы видим, что это жизнеутверждающие трагедии, что это моральная победа света над тьмой, нового над старым, положительного над отрицательным» [8; 198-199-бб.]. Ч.Айтматов Шекспирди оң каармандардын, адамкерчиликтүүлүктүн жана максатка умтулуучулуктун сүрөткери катары баалайт. «Я повторяю, что как не хватает иной раз нам, пишущим произведения о современности, вот такой вот художественной емкости, широты охвата жизненных явлений!» [8; 199-бб.] деп өз замандаштарын адам дүйнөсүнүн татаал кырларын ачуудагы Шекспирдин чеберчилигин үйрөнүүгө чакырат. Ошондой эле, Шекспирдин калеминен жаралган чыгармаларынын негизинде Орто Азия республикаларынын тетарларында спектаклдер коюлуп, көптөгөн искусство чеберлери өз таланттарын элге тартуулашканын, алсак Шукур Бурханов, Муратбек

Рыскулов, Бүбүсара Бейшеналиева, Кадича Букеева ж.б. ысымдарын сыймыктануу менен атап өтөт.

Дүйнөлүк адабияттагы эң бийик чокулардын дагы бири – бул улуу орус акыны А.С.Пушкиндин чыгармачылыгы. Анын чыгармачылыгы дүйнөнүн төрт тарабына түгөл тараган. Аны ар улуттун акындары өзүнө устат тутуп келишкен. Кыргыздын профессионалдык жазма поэзиясынын чолпон жылдызы болгон А.Осмонов да «он үчүмдө ыр көлүнөн суу ичип, он бешимде сени менен таанышкам» деп өзүнө пир туткан. А.С.Пушкин дагы чектелүү мезгилдин эмес, бүткүл доорлордун акыны.

Чыныгы сүрөткердин фантазиясы учкул, ички туюму өтө сезимтал болгондуктан аларда кайсы бир деңгээлде алдын-ала көрө билүүчүлүктүн сапат-белгилери болот. Пушкиндин бийик инсандык интеллектиси, терең билими, күчтүү акындык туюму үчүн Н.В.Гоголь: «Пушкин... – это русский человек в его развитии, в каком он, может быть явится через двести лет» деп айткан экен. Ч.Айтматов улуу акындын дүйнөдөн кайткандыгынын 150 жылдыгына карата «Мекендин улуу уулу» аттуу макала жазган. Макалада өзүнө чейинки эстетикалык түшүнүктү, адабий кырдаалды түп тамырынан бери козгоп, ага реалисттик жаңы багыт берип, көркөм сөз өнөрүнүн баркын жаңы деңгээлге көтөргөн Пушкинге, анын поэзиясына, анын ойлоруна, ташка тамга баскандай чыгармачылыгына таазим кылат. «... Пушкинден биз жашоого кубат алабыз, кубаныч-кайгы табабыз, анткени ал азапка башы малынган адам гана эмес үлкөн Россиянын үлкөн түзүүчүсү жана үлкөн жазуучусу болгон Пушкиндин улуулугу жана укмуштуулугу ушунда...» [28; 193-б.] деп жазган. Акын өз элине жакын болуп, элдин мүдөөсүн, кызыкчылыгын

колдоп, талантын өз элинин азаттыгына жумшагандыктан, бул улуу максат үчүн өз өмүрүн аябагандыктан, Пушкин улуу орус элинин уулу, улуу, даңазалуу акыны болуп чыга келди. Анын чыгармалары өмүр, өлүм, мезгил, убакыт, турмуштун ар кыл көрүнүштөрүнө бай.

А.С.Пушкинди акындардын акыны, бардык башталмалардын баштоочусу деп атап айтуунун бирден-бир себепкери, ал орустун жаңы адабиятынын түзүүчүсү. Ал өзүнө чейин бир жарым кылым мурда өнүгүп келген орус адабиятын жаңы нукка бурган. Ал, биринчиден, жалпы эле чыгармаларынын элге түшүнүктүүлүгү, тилинин жөнөкөйлүгү, көркөмдүгү менен түшүндүрүлөт. Пушкинге чейин адабият көбүнесе жан-дүйнөнүн гана эрмеги катары эсептелип, дворяндык коомдун табитине ылайыкталган болсо, Пушкин анын коомдук ролун болуп көрбөгөндөй бийиктикке көтөргөн. Мына ошол үчүн сынчы Г.В.Белинский анын чыгармачылыгына көптөгөн макалаларын арнаган. Айрыкча анын «Евгений Онегин» романына «бул орус турмушунун энциклопедиясы, жогорку деңгээлдеги элдик чыгарма» деп берген баасы Пушкиндин чыгармаларынын элдик касиетин ачып берет. Пушкиндин чыгармачылыгы ал жан-дүйнөнүн көңүл алаксытуучу «эрмеги» эмес, азыгы. Анын поэзиясы жаркын маанайлуу поэзия, чыныгы көркөмдүктүн символу, турмуш таануунун булагы.

Ч.Айтматов улуу акындын чыгармачылыгы тууралуу мындай жыйынтыкка келет: «Ошентип, Пушкин улуу адабияттын улуу акыны катары кылымдарды арытат, урпактарга жетет, элдин соолбос сүйүүсүнө, урмат-сыйына туйтунат. Мындан Пушкинди Пушкин кылган орус калкынын уникалдуу тагдыры көрүнөт» [28; 194-б.].

Пушкиндин чыгармаларын окуу адамдагы көркөмдүү, гумандуу сезимдердин ойгонушуна, өөрчүшүнө, тарбияланышына күчтүү түрткү берет. Жаш жеткинчектерден тартып улгайган окурмандарды да тарбиялоо жагынан Пушкиндей талашсыз укукка ээ болгон акындар саналуу гана. А.С.Пушкин орус классикалык жана совет адабиятынын өнүгүшүнө кандай салым кошсо, мурдагы СССРде жашаган бардык улуттардын адабият, маданиятынын гүлдөп өнүгүшүнө да ошондой эле эмгек сиңирген. Бул туурасында жазуучу: «... жалпы дүйнөлүк интеграциянын жүрүшүндө даанышман сүрөткердин нак салымы гана эмес, көркөм мурастын андан кийинки жазмышы, өмүрүнүн уландысы, анын коомдун интеллектуалдык турмушунун агымына, аталган коом менен маданий алака түзгөн башка калктарга, айрыкча тарыхый жактан тагдыры бириккен коңшу улуттарга үлгү таризде кандай көмөк көрсөткөнү, сабак бергени да маанилүү болот. Россияга жамаатташ жашаган элдердин улуттук искусствосу менен маданиятын өстүрүүгө жагымдуу таасир тийгизүү жагдайында Пушкинге эч ким теңдеше албасына абдан катуу ишенем» [28; 196-б.] деген.

«Колуна калем алган ар бир адам өзүнүн менчик соборун көксөйт, – дейт Ч.Айтматов адабиятчы Н.Анастасьев менен болгон маегинде, – Толстой үчүн андай собор «Согуш жана тынчтык» эпопеясы болуп калды. Шылдыңдоолор үчүн табылгыс бута болуп береримди жана ыймандай сырымды айтканыма ак санаалаш адамдар да күмөндөр болорун билип турам, бирок мурда эмне десем, азыр да ошону айтам: эгер үстөлгө отуруп, алдыңа ак баракты жайган соң, Пушкин же Толстой менен атаандашууну каалабасаң, анда баштабай эле койгон оң. Жазуучу

өз колунан келген нерсеге караганда алда-канча чоң нерсеге ар дайым умтулушу кажет» [7; 266-б.].

Ч.Айтматовдун публицистикалык, адабий-сындык эмгектери менен таанышуудан жазуучунун Л.Н.Толстойдун чыгармачылыгын өтө жогору баалагандыгына күбө болбуз. Адабиятчы В.Левченконун жазуучуга кимди устат тутасыз деген суроосуна: «Менимче, азыр ушундай бир мезгил келгендей – Толстой да, Чехов да, Достоевский да, Батыш классиктери – бардыгы биригип бир чоң тажрыйбаны түзүп турган сыяктуу. Ал тажрыйбаны мен Күн катары санап мамиле жасайм. Ал нур чачыратып турат (мен элестеткен Күндө – Достоевский да, Шекспир да, Томас Манн да бар), ал эми анын нуру мага кандай өлчөмдө кандай деңгээлде жетип жаткандыгын аныктап отуруунун, менимче, эч кажаты жок» [7; 222-б.] дейт.

Адабиятчы В.Коркин менен болгон «Биз дүйнөнү өзгөртөбүз, дүйнө бизди өзгөртөт» аттуу маегинде «Мен Толстойдун реализминдей реализм, башкача айтканда, чагылтылып жаткан дүйнөнүн көркөм образында адамды, коомду, тарыхты, келечекти – бардыгын бириктирип көрсөтүүгө жөндөмдүү реализм жөнүндө айтып жатам... Мындай реализм – адам аң-сезиминин, адам рухунун поэзиясынын улуу дарыясы, ал бизди космикалык океанга, көз тайгылткан белгисиздикке, адам рухунун чексиз теңдиктерине алып барат» дейт. Чындыгында да Л.Толстой реалисттик адабияттын эң бийик үлгүсүн берген залкар жазуучу. Анын чыгармачылык сабактары жалаң реалист жазуучуларга эмес, башка агымдагы, көркөмдүктүн башка методдору менен чыгарма жаратуу принциптерин туура көргөн жазуучуларга да сабак. Л.Толстойдун чыгармачылыгы акындарга, драматургдарга, кинематог-

рафияга өзүнүн жакшы шарапаттуу таасирин тийгизди. Л.Толстойдун чыгармачылыгы чеберчилик жактан үйрөнүү үчүн дайым актуалдуу. Бирок аны устат туткан жазуучу өз заманынын сөзүн айтыш керек, көйгөйлөрүн чагылтыш керек. Ошон үчүн Ч.Айтматов «Эгер Толстой азыр биз менен бирге жашап жаткан болгондо, албетте, ал башкача чыгармаларды жазмак. Бирок, кептин баары ошол Толстойдун жоктугунда болуп жатпайбы. Бирок, канткен менен, Толстойдун бизге калтырган сабактары бар. Улуу искусствонун сабактары. Алардын бири – жазуучунун көркөм талантынын чени анын чыгармасынын адамдарга эмоционалдык-нравалык таасир этүүсүнүн күчү менен өлчөнө тургандыгында» [7; 234-б.] деп абдан туура белгилеген.

Ч.Айтматов Л.Толстойдун «Хажы-Мурат» повестине карата «Взаимосвязь традиций» [9] аттуу макаласын жазат. Жазуучу жөн гана классикалык чыгарманы эскерип коюу эмес, ага кайрадан жаңыча көз караш менен карап, өзүнүн ошол кездеги абалга карата ой-пикирин, мамилесин билдирген. Ч.Айтматов чыгарманын идеясынын кеңири экенин, көркөм формасы жеткиликүү иштелип чыкканын, башкача айтканда, жазуучулук өнөрдүн бийик чокусунан жаралган чыгармалардын үлгүсү экенин белгилеп келип, орус жазуучусунун башка улуттун өкүлүн сүрөттөө маселеси аны таң калдырган. «... Ошентип, «Хажы Мураттын» гениалдуу автору улуттук чоочун мүнөздүн тереңдерине, объективдүү көрүнүштөрдүн ички маңызына сүңгүп кирүүнүн үлгүсүн берди» [8; 146-б.] деп маселеге байланыштуу Ч.Айтматов жогорудагыдай жыйынтыкка келет.

Андан кийин Л.Н.Толстойдун 150 жылдык мааракесине арнап 1978-жылы 7-сентябрда «Кыргызстан маданиятына» жарыяланган «Нукура элдик жазуучу» деген макала жазган. Макалада дүйнөлүк маданиятка чоң салым кошкон Л. Толстойдун чыгармачылыгы бүт дүйнө элине жана келечектеги муундарга тиешелүү экендигин белгилеп, «... Тирүү классик, турмуштун акылман мугалими Толстой өзүнүн көптөгөн замандаштарына, а түгүл өзүнө да, жаштай, үйрөнчүктөй туюлган, себеби, анын жан дүйнөсүндө таанымдын жана ачылыштын эч качан канбай турган, чаңкаган, алып учкан кумары жашаган. Ошол эле мезгилде ал – адамзаттын уулу, адамды акыйкатка, эркиндикке, жылдызга үндөгөн» [28; 170-б.], ал доордун, келечектин жаңы көркөм жана руханий маданияттын жол башчыларынын бири экенин айтат.

Дүйнөлүк классик Ф.М.Достоевскийдин чыгармалары Жер шарынын дээрлик бардык булуң-бурчуна жетип, чыгармачылык арышы кенен. «Катаал реализм менен» деген макаласында Ч.Айтматов Достоевскийдин гениалдуулугуна, түбөлүктүүлүгүнө жана анын ысымынын улам артып бара жаткандыгына токтолуп, макала Ф.Достоевскийдин туулган күнүнө 150 жыл толушуна арналган.

Достоевскийдин азыркы маданият үчүн мааниси, өткөн жана келечек күндөргө таандык кызматы жөнүндө ой жүгүртөт. Бул чоң художниктин адамзат турмушунда эң сейрек учурай турган көрүнүш экендигин айтып, «... Достоевский өз учурундагы көнүмүш турмуш жөнүндө, адамдар арасындагы адамдар жөнүндө генийлик жөнөкөйлүк менен жазган. Бирок анын ошол жөнөкөйлүк менен жазгандары – турмуштан көргөндөрү жана аны өз каармандарынын мүнөздөрү жана тагдырлары аркы-

луу чагылтып көрсөткөнү – ошол доордун чоң ачылышы болуп калды» [15] – дейт жазуучу. Анын «Бечаралар», «Кор болуп ыза көргөндөр» ж.б. чыгармаларынан жазуучу айткан ойлорду толук көрө алабыз. Ч.Айтматов Достоевскийди бекеринен «катаал реалист» деп мүнөздөбөсө керек: «Достоевскийдин адамдарды адамдыкка жана гуманизмге чакырган көйгөйлүү жана аяңдуу үнү атомдук бомбалар, империалисттердин Вьетнамдагы баскынчылыктары, ар кандай ээнбаштыктар жана зордукчулукта расалык проблемалар өкүм сүргөн бүгүнкү дүйнөдө да тынымсыз угулууда. Мен Достоевскийдин гениалдуулугунун мааниси мына ушунда деп түшүнөмүн, анын түбөлүктүүлүгүнүн жана атагынын улам артып жаткандыгынын себеби да ушунда» [14]. 1971-жылы Достоевскийге Ч.Айтматов тарабынан берилген баа кийинчерээк И.В.Кашина тарабынан да бекемделген. Эгерде ал акчага сатылган, дүнүйөгө чексиз умтулуп, карапайым адамдарды бардык жагынан тебелеп-тепсеп салган коомдун райымсыздыгын таамай ашкерелесе, демек, ал өз мезгилинин эң чоң реалисти. Ч.Айтматов өзүнүн аталган макаласында Достоевскийдин социалисттик коом менен тыгыз байланышы бар экенин мындайча белгилейт: «Достоевский жамандыкка, жүзү каралыкка каршы ырайымсыздык менен күрөшөт, анын художниктик ырайымсыздыгы, турмуш чындыгын кылдат жана так талдай билгендиги өз доорундагы бактысыздыктардын бетин ачат. Достоевскийдин бул жагы азыркы адамдар үчүн да өтө керек. Мына ушунусу менен Достоевский бизди жашоого жана өзүбүздүн бийик идеалдар үчүн күрөшүүгө шыктандырат» [14]. Кандай гана учур болбосун жазуучу турмушту бардык татаалдыгы, көрүнүшү менен

кандай болсо, ошондой сүрөттөөгө тийиш. Жазуучунун сөзү менен айткан «Достоевский-сүрөткер – теңдешсиз жана кол жеткиз кыл чоку» дегендей, бул жагынан алганда Достоевский мыкты үлгү десек болот.

Классикалык адабият жөнүндө сөз болгондо мурунку муун менен кийинки муунду тутумдаштырып турган М.Горький тууралуу да сыймыктануу менен айтат. «Биздин Горький» аттуу макаласында «... турмушту сүрөттөөнүн жаңы принциптерине, эстетикалык жана философиялык концепцияларга келе турган болсок, Горькийдин тажрыйбасынан биз дүйнөлүк реализмдин кол жеткис туу чокусун табабыз. Социалдык айкындыгы жагынан анын алдына чыкчу жазуучу жок, ал нукура элдик, ашкан бийик маданияттын өрнөгү, башкача айтканда дүйнөлүк адабиятта жаралган залкар маданияттын жазуучусу» [7; 377-б.] дейт. Чындыгында анын алгачкы «Челкаш», «Шумкар жөнүндө ыр», «Коновалов» көркөм чыгармалары элдин калың катмарына жагымдуу болгон, өзгөчө социал-демократтардын кызыгуусу артат. Бул Горькийдин шыгына шык кошуп, тез аранын ичинде «Фома Гордеев» деген биринчи көлөмдүү повестин жазып бүтүргөн. М.Горькийдин алгачкы чыгармалары өзүнүн тематикасы, жанры жагынан ар түрдүү болуп, бир түрү көтөрүңкү, романтикалык багытта болсо, экинчиси коомдук курулуштун адилетсиздигинин бетин ачкан реализм түрүндө болгон. Кандай гана болбосун, Горькийдин чыгармалары XIX кылымдагы орус классикалык адабиятынын жакшы салтынын өнүгүп-өсүшүнө салым кошуп, жаңы баскычка көтөрүлүшүнө жардам берген. Жазуучунун сөзү менен айтканда, Горький советтик элдердин маданиятын баш коштурган данакер. Ал совет-

тик маданият ишмерлеринин идеялык биримдигинин туусу. 20–40-жылдарда жаңы типтеги жазма адабиятын жаратып, калыптандырып жаткан союздук республикалардын акын-жазуучуларынын көпчүлүгү Горькийдин чыгармачылык тажрыйбасынан сабак алып, ага түздөнүгө аракет кылышкан. Биздин кыргыздын жазуучулары А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, М.Элебаевдер да Горькийдин чыгармачылыгынан үлгү алышкан, үйрөнүшкөн, пролетар жазуучулардын башчысы катары анын айткандарын иш жүзүнө ашырууга умтулушкан.

Советтик улуу жазуучу М.Шолоховдун туулган күнүнө 80 жыл толушуна карата 1975-жылы 21-майдагы санына басылып чыккан «Түбөлүк жашоонун сыры» аттуу макаласында Ч.Айтматов орус жазуучусунун дүйнөлүк адабияттагы ордун жогору баалап, эгерде бүт адабият тууралуу айтылган дүйнөлүк бир бүтүн аңыз болсо, анда көркөм маданиятты Шолоховдун чыгармаларысыз толук деп элестетүүгө мүмкүн эместигин белгилейт. Шолоховду өз доорунун күрөө тамырын кармай билген жазуучу катары мүнөздөйт: «... тээ алмустактан баштап миң үйдө, сан тилде жаралып келаткан адам жөнүндөгү аңызда мезгилдин түпкүлүктүү маселеси менен башкы маңызын ташка тамга баскандай таамай айрып көрсөтө алчу адам жана анын доору, калк жана доор деген түшүнүктөр бар. Шолохов ушундай угуттуу маселелерди сүрөттөөчү калемгерлердин сабына кирет» [28; 149-б.]. Бул жазуучунун айткан сөзүн Шолоховдун турмуштук жана адабий тагдырына эпиграф катары колдонсок болот.

Ч.Айтматов Шолоховду адам тагдырын татаал да, көркөм да изилдеген жазуучулардын тобуна кошот: «Ал мурда-кийин өткөн алптардын артынан жүрөктү толку-

туп, көңүлдү чалкытып, жашоонун өңүн өчүрбөй, сырын кетирбей сүрөттөп берүү максатында адамдын жөпжөнөкөй жоруктарынан тартып, алтымыш түрдүү ааламды эңсеп турган терең акылына дейре чыгармачылыгына сиңирип алат. Сервантес, Гёте, Пушкин, Толстой, Томас Манн жана башкалар дүйнөлүк адабиятка ушинтип келишкен. XX кылымдын шарында Россиядагы Октябрь революциясынан силкинип, кайра жаралган дүйнөлүк адабиятка биздин замандашыбыз Михаил Шолохов ушинтип келген [28; 120-б.].

М.Шолоховдун башка чыгармаларын атабай эле анын роман-эпопея деп аталган 20 жаш курагында жараткан «Тынч Донуз» советтик адабиятты элестетүү мүмкүн эмес эле. Анда биринчи империалисттик жана граждандык согуштар, Октябрь революциясы мезгилиндеги Дондо жашаган элдин ар түрдүү катмарынын ошол коомдук ири окуялар мезгилиндеги татаал, ал гана эмес трагедиялуу да тагдырларын өтө таамай, таасын сүрөттөп бергендиги аркылуу дүйнө адабиятынын алтын казынасына кирген. Ч.Айтматовдун төмөнкү сөздөрү чыгарманын пафосун айкын көрсөтүп бере алат: «Анын акыйкаттуу жана салмактуу сөзү Россиядагы революциянын кысымына туруштук бере албай, эскирген коомдун дубалы кандайча ураганы, тарыхтын ошол баарын талкалап, баарын жаңырткан күү-шарында адам кандайча кыйналып, өжөрлөнүп жашоонун жаңы жолуна чыкканы туурасында бүткүл дүйнөгө айтып берди» [7; 150-б.]. «Тынч Дон» – дүйнөлүк адабиятта шолоховдук традицияны орноткон чыгарма. Бул ийгилик анын тилинин жөнөкөйлүгүнөн, көркөм образдардын турмуштагыдай татаалдыгы, дааналыгынан көрүнөт. Мына ошол себептүү алар окурман-

дардын кан-жанына сиңип, турмушунун ажырагыс бөлүгү болуп калган.

Ошондуктан анын «Эл менен бирге, эл көргөндү көрүп, калайык калк менен аралаш жашоо керек» [91; 361-б.] деген сөзүнүн өзү эле анын чыныгы элдик жазуучу, чыныгы реалист жазуучу экенинен кабар берет. М.Шолоховдун турмуштук туткан принциби мына ушундай болгон.

Орус элинин улуу акыны, мамлекеттик сыйлыктын беш жолку лауреаты, чыгармачылык жактан санаалаш, пикирлеш адамы А.Т. Твардовскийдин каза болгонуна карата Ч.Айтматовдун абдан өкүнүү менен жазылган макаласы «Азалуу таазим». Анда «Акындын чыгармачылыгында жаңы дүйнөнү, социалисттик коомду куруп, фашизмди жеңип, турмуштун катаал сыноосунан өткөн адамдардын тагдыры, иш-аракети жана ойлору ташка тамга баскандай болуп таасын чагылып көрүнгөн. Сүрөткер-гуманист катары Александр Трифонович Твардовскийдин жалпы дүйнөлүк мааниси мына ушунда турат» – дейт жазуучу кайтыш болгон замандашынын өтөгөн кызматына жараша өз баасын берип.

Ал эми Украина элинин көрүнүктүү акыны Тарас Шевченко тууралуу жазуучу «Днепрдей соолугус» деген чакан макаласында эргүү менен эскерет. Бала кезинде эмгек талаасында украиндердин ырдаган ары мукам, кайгы менен сыздаган сары убайым аралашкан демдүү ырдын автору кийин Тарас Шевченко экенин билип, жазуучу Днепрдин өзүн көрбөсө да, улуу дарыянын дайынын алгач ирет география сабагынан, болбосо башка китептерден эмес, алгач поэзиядан эшиткенин, Украина алыс болсо да Орто Азиянын аймагына чейин акындын

ыры жетип, урпактан урпакка өтүп ырдалып келе жаткандыгы – акындын даанышман, таланттуу сүрөткер, нагыз гуманист экендигин далилдей тургандыгын белгилейт.

М. Ауэзов – казак адабиятынын классиги, ХХ кылымдагы казак элинин жашоо-турмушун терең чагылдырган сүрөткер, жазуучу, драматург, коомдук ишмер, Ч.Айтматовдун устаты болгон. Качан таанышкандыгы тууралуу өзүнүн публицистикалык макалаларында эч жерде жазган эмес. Профессор А.Садыковдун эскерүүсү боюнча М.Ауэзов менен Ч.Айтматовдун биринчи жолу таанышканы төмөнкүчө баяндалат: «Москва шаарына көркөм адабияттын гуманизм проблемасы боюнча Бүткүл союздук конференцияга Академиянын жолдомосу боюнча барсам, Ч.Айтматов да Кыргызстан Жазуучулар Союзунун атынан келип калды. Түшкү дем алышта эки казак жигит менен бирге Чыңгыз ага мени да тамакка чакырды. Ошол түштөнүү учурунда ал тигил меймандарга сүйлөп отурду. «Адабият үйүндө» кандайдыр бир чоң жыйын өтүп, ага М.Ауэзов бир аз кечигип, эшиктен кирип келсе, эч жерде орун жок, ал туруп калат. Улагага жакыныраак жерде чекте отурган Чыңгыз ага тура калып, ага орун бошотуп бере коёт. «Ой бай», – деп М.Ауэзов ага таңдана карайт. Жыйналыштан кийин ал-жай сурашып, тааныша келсе Ауэзов Ч.Айтматовдун атасын билет экен» [79; 67-б.].

Ошол күндөн тартып экөө ата-баладай, устат-шакирттердей өз ара жакшы санаалаштык мамиледе болуп, М.Ауэзов Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестине «психологиялуу повесть» деп аныктама берип, 1958-жылы «Путь добрый!» аттуу чакан рецензиясын жазган. Улуу устат жаш автордун алгачкы повестиндеги чеберчилик-

ти байкап, ага аябай сүйүнгөн, батасын берип, ага «ак жол» каалаган бул макаласында мындай деп жазат: «Сөздүн ачыгын айтканда, эң эле кубанычтуу нерсе. Ч.Айтматовдун кыргыз прозасындагы өзгөчөлүгү адамдарды сүрөттөөдөн, алардын өз ара мамилелерин ичтен, тереңден көрсөтө билүүдөн байкалат. Биздин бир тууган адабияттарда адамдардын мүнөзү көпчүлүк убактарда кургак сөз менен берилүүчү эле. Кээде автор өзүнүн персонаждарына ойдон чыгарылган аракеттерди, кыял-жоруктарды таңуулоочу. Чыңгыз Айтматовдун повести психологиялуу, табигый, көркөм жана жөнөкөй.» Мындай аныктама ошол кездеги жаш жазуучуга албетте, чоң жөлөк болуп, андан ары калеминин өнүгүшүнө бирден-бир себепкер болгон. Улуу устатынын чечүүчү мезгилдеги андай колдоосун Чыңгыз Айтматов да эч качан эсинен чыгарбаган. Кийин Айтматовдун демилгеси менен Мухтар Ауэзовдун чыгармаларынын негизинде «Кыргызфильмде» кеңири таанууга, эл аралык кинофестивалдарда көптөгөн сыйлыктарга арзыган «Караш ашуусундагы атылган ок», «Көк серек» деген кинотасмалар тартылды. Ал Ауэзовдун мурда ар кандай себептер менен жарык көрбөгөн «Лихая година» деген китебинин басылып чыгарылуусуна демилгечи болуп, ага баш сөз да жазды.

«Менимче, Пушкин өз кезегинде орус маданиятын өнүктүрүүгө кандай салым кошсо, – деп жазган Ч.Айтматов өзүнүн улуу устатына арналган макалаларынын биринде, – Ауэзов азыркы Орто Азиялык көркөм ой жүгүртүүнү жана жалпы руханий турмушту калыптандырууга ошондой таасирин тийгизди». Ауэзовдук салтты, ауэзовдук осуяттарды, интернационалдуулукту ауэзовчо түшүнүүнүн бирден-бир тарапкери Ч.Айтматов бол-

гон. «Ауэзов жөнүндө сөз» деген макаласында мындайча баяндайт. «Калтай Мухамеджанов экөөбүз азыркы турмуштагы казак-кыргыз интеллигенциясынын турмушунан алып, «Фудзиямадагы кадыр түн» аттуу пьеса жазганыбызда, биз муну ар бирибиздин кыларга ишибиз, саларга кушубуз жоктугунан эмес, Ауэзовдун осуяттарын тажрыйбада, иш жүзүндө орундатуу ниетинен улам жасадык.» [28; 162-б.] Устатынын сабактары жөн гана айтылып кала бербестен ал турмуштук жолунда чоң шам чырак, тажрыйба болуп, анын насааттарын ишке ашырууга аракет кылгандыгын көрүп турабыз.

Элдин руханий жана ыймандык тажрыйбасынан, анын жыргалы менен кууралынан, өткөндөгү жана жаңы тарыхынан, көңүлдө баккан көксөөсүнөн, илгери үмүтүн, ышкысын, ой-санасын өнө боюна сиңирип, эн тамгалуу менчик дүйнөсүнө айландырган ыр чебери Давид Кугультиновдун ырлары менен поэмаларын Айтматов калтырбай окуп, акын жөнүндө «Акындын даркан талаасы» деген макаласын жараткан. Макалада тирүүлүктүн түгөнбөс философиясына, турмуштун маанисин жана маңызын түшүнүүдөгү диалектикалык биримдикте, көркөм ойдун ошол кездеги бийик оролуна Кугультинов алыстан ат арытып, тон тоздуруп келип, башкача айтканда, өз элинин бешигинде термелип, телчиккенден кийин жеткенин айтат: «Эгер акынды биз чартактап өсүп, бутак-шагы жайылган байтүпдарак десек, анда анын тамыры тереңде жашынып, элдин калың катмарында, өткөндөгү жана ушул таптагы тарыхында катылып жатканы кадиксиз. Үркөрдөй болгон бир ууч ушул эл өзүнүн ошо эзелки тамырын соолутпай, тагдырдын канча бир азап-мүшкүлүн тартып жүрүп аман калды, байыркы маданияттын ба-

шатын жоготпой, сактап калды. Совет мезгилинин доорунда калмыктар социалдык-тарыхый жактан кайра жаралып, дүркүрөп өстү. Көрүнүктүү совет акындарынын бири Давид Кугультинов ушундай шартта жаралып, дүйнөгө келиши мүмкүн эле» [28; 143-б.]. Жазуучу акындын чыгармаларынын ичинен «Акылдын козголоңу» аттуу поэмасын массалык маалымат ишинин күнүмдүк предметине айланган жалпы маселелерден жалтайлап турган эстеттерди өзүнчө бир эрөөлгө чакырган акындын поэтикалык батылдыгы, жайылып аккан дарыядай мелмилдеп көп катмарлуу ойлордон жана образдардан куралган, түзүлүшү татаал, бийик демдеги чыгарма, көзгө толумдуу ири жетишкендиги деп эсептеген.

Белгилүү дагестандык акын Расул Гамзатовдун чыгармачылыгына арналган «Талант» макаласында акындын поэзиядагы жаркын талантын белгилөө менен «Менин Дагестаным» аттуу прозалык чыгармасына баа берет. «Менин Дагестаным» – түзүлүшү жагынан татаал, полифониялуу китеп, мезгил алдындагы ыймандын сыры, анда биздин мезгилдин турпаты тартылып, ал замандаштарыбыз менен мекендештерибиздин, чет өлкөдөгү жакшы санаалуу досторубуздун кабылдоолору, ой-пикирлери жана акыйкат сөздөрү аркылуу сүрөттөлөт» [28; 140-б.] – деп, китептеги ички жан дүйнөнүн толгоонуусу, философиялык-эстетикалык ойлорго абдан бай экендигин, анда уламыш, учкул сөздөр, жомоктор, коом менен бийлик тагдырын баяндаган санжыралар жолугарын, мунун баары Гамзатовдун акындык жумурунда жуурулуп, анын кайталангыс улуттук наркына каныккан, өз мезгилинин уулу, көрүнүктүү совет акыны Расул Гамзатовдун өрүшү кең, өрүү билбес ойлорунун оролун

түзүп турарын далилдейт. Өз убагында Р.Гамзатов «... Чыңгыз Айтматов дүйнөлүк доошу бар талант, ал совет адабиятынын байлыгы, бирок маскировка үчүн халат жамынгандай салтка жабышкан кээ бирөөлөргө караганда, ал өз элинин жан дүйнөсүн ачыгыраак да, тагыраак да сүрөттөй алды...» деген оюн айткан.

Ч.Айтматов адабиятчы И.Анастасьев менен болгон «Сөзүбүз кандай жаңырат» деген маегинде Гарсиа Маркес менен чыгармачылык окшоштуктары жөнүндө сураганда «Эгерде окшоштук бар деп көшөрө айтышса, анда чындыгында эле бардыр, бу сырттан караган кишиге даана байкалат эмеспи. Бирок эмнегедир өзүм олуттуу айырмачылыктар бардыгын сезем. Гарсиа Маркес мифтик жол-жоболор менен мифтик каармандарды бүгүнкү күндүн шартына каалагандай көчүрүп өтөт. Мен болсом аларды табигый өсүп-өнгөн чөйрөсүндө калтырам, уламыштарды сүрөттөөдө максималдык табигыйлуулукка жетишүүгө аракет кылам» деп жооп берип, Маркестин «Жалгыздыктын жүз жылы» романына токтолуп, бул окууга өтө оор китеп, андыктан ал жазылган деңгээлде, ыкласта, ынтаада болуу керектигин, ансыз баардыгына эле кызыктуу болбой турганын айтат. «Колумбия адабияты, чакан өлкөнүн адабияты дүйнөлүк аң-сезимден орун алды деп айтууга болобу? Болбойт деп ойлойм. Ал эми «Жалгыздыктын жүз жылынын» автору орун алды. Себеп дегенде, ал теңдешсиз таланттуу сүрөткер, ойкыялдын теңдешсиз күчү даарыган жазуучу» [7; 271-272-бб.] деп, талантына жогору баа берген.

Орус совет композитору, профессор Д.Шостакович менен Ч.Айтматовдун чыгармачылык байланышын чыгармачылыктагы ага-инидей, көсөм-устат жана шакирт

сыяктуу мүнөздөсө болот. Жазуучу композитордун жаркын элесине арнап «Сүрөткердин портретине» аттуу эссе жазган (1976). Бул эсседе Айтматов Шостаковичке таандык болгон «бүт ааламды бир өзүнө сыйдырат» деген поэтикалык саптарын келтирген. Бара-бара бул саптар учкул сөзгө айланып, Айтматовдун прозасынын планетардык бийиктигин сүрөттөө максатында жазуучуга карата айтылып да жүрөт. Аталган эсседе Айтматов Шостакович менен болгон бир баарлашуусун эстеп, анда режиссер Козинцев койгон «Гамлет» кинотасмасын көрүп, жазуучу суктангандыгын айтат. Бул фильмге музыканы Шостакович жазган.

Жазуучуга Шостаковичтин турмушта, үй-бүлөдө жана иш үстүндө, чыгармачылыкта эки башка адам болуп сезилгендиги таасирин калтырбай койбойт. Мындай ойлголор жаңы чыгарманын бет ачаарына катышканда келген экен. Турмушта, достор арасында жумшак мүнөз, бир калыпта жүргөн Шостакович өз чыгармасын укканда сынчыл, өзүнө жана тегерегиндегилерге абдан талапты катуу койгон, кесе сүйлөгөн, ойлуу жана салабаттуу, оор-басырыктуу деп мүнөздөйт жазуучу. Шостаковичтин музыкалык жолугушуусу чоң таасир калтырганын Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романында Роберт Борк жана анын жубайы Жесси экөөнүн ортосундагы маектен улам билебиз.

Биз жогоруда Ч.Айтматовдун публицистикалык макалаларынын негизинде анын дүйнө элдеринин адабият өкүлдөрүнө карата көз караштарын белгиледик. Мунун бардыгы азыркы мезгилде жашап жаткан биз үчүн өз учурунда өткөн, так айтканда, совет доорундагы адабий-маданий тарыхтан кабар бере турган булак. Биз жа-

зуучунун жогорудагы ойлору, пикирлери аркылуу ошол кездеги акын, жазуучу жалпы эле маданият ишмерлери тууралуу кабардар болобуз, алардын ачылбаган чеберлерине тан беребиз.

Ч.Айтматовдун адабий-маданий ишмер тууралуу публицистикалары дүйнөлүк адабияттагы көркөм сөздүн өткөн доордогу устаттары менен замандаш акын-жазуучулардын тажрыйбаларын өздөштүрүү, андагы ийгиликтүү табылгалар, актуалдуулугун жоготкон көрүнүштөргө сын-көз менен карай билүү жазуучуга өз доорунун чыныгы сүрөткери болуусуна көмөктөшөт.



КОРУТУНДУ

Чыңгыз Айтматов залкар сүрөткер жазуучу эле эмес, учурдагы коомдун айтууну, ой бөлүшүүнү, пикир сунуштоону талап кылып турган көйгөйлүү маселелерин көтөрүп, аны өткөндүн тарыхый тажрыйбасы, келечектин кызыкчылыгынын призмасынан карап, масштабдуу планда талдап жаза билген чебер публицист жана ошондой эле коомдук саясий, социалдык, маданий процесстердин жүрүшүндө адабият менен искусстводо келип чыккан проблемалар боюнча чыныгы профессионалдык деңгээлде көз карашын билдирип, адабий процеске, анын ар кыл тарыхый, теориялык маселелерине, адабият менен искусствонун ар кыл чеберлеринин ишмердигине таамай, так баа бере билген адабият таануунун мыкты билерманы, адабияттын мыкты сынчысы да болгон.

Ч.Айтматовдун публицистикасы, адабий-сындык көз караштары ХХ кылым адабиятын, өзгөчө андагы «советтик адабият» деген феноменди терең талдап түшүнүүгө мүмкүндүк бергени менен өзгөчө баалуу. Анын макала, маектериндеги камтылган маселелер совет адабиятын, ошондой эле анын карамагында калыптанган ХХ кылымдагы кыргыз адабиятындагы татаал процесстер менен тыгыз байланышта болуп, ошол доордун идеялык-эстетикалык диалектикалык атмосферасынан кеңири кабар

берет. Ч.Айтматовдун публицистикасындагы адабий-сындык көз караштарга «сүрөткер жана доор» маселесинин өңүтүнөн иликтөө жүргүзүү чындыгында да бул маселе жазуучунун адабий-сындык багыттагы ойлорунун өзөктүү негизин түзөөрүн тастыктады. Жазуучунун сүрөткердик идеялык-эстетикалык концепциясында доордун учурдагы абалы негизги борбордук орунда турган менен ал дайыма өткөн доордун эстетикалык тарыхый тажрыйбасы жана келечек доордун таламдары менен тыгыз байланыштуу. Ч.Айтматов өткөн доордун улуттук оозеки көркөм сөз мурастары жөнүндө айтабы же дүйнөлүк көркөм сөз өнөрүнүн өткөн доорлордогу чебер устаттарынын чыгармачылыгы жөнүндө сөз кылабы, бардыгында, биринчи иретте, ал көркөм көрүнүштөрдүн өз доору үчүн өтөгөн кызматы, ролу эмнеде болгон, экинчи иретте, ал ийгиликтүү көрүнүштүн башаты кайдан башталат жана үчүнчүдөн, алардын бүгүнкү күнгө жана келечек доорго берээр эстетикалык сабагынын маңызы эмнеде деген багытта ой учугун чубап, натыйжада сөзгө алынган маселе туурасында темирдей бекем логикага негизделген, объективдүү, далилдүү, ишенимдүү жыйынтыктарга жетише алган. Ал эми учурдагы адабият, анын актуалдуу маселелери туурасында сөз кылынганда да алар көбүнчө өткөн доордун, учурдун жана келечектин призмасынан каралып, баа берилет.

Ч.Айтматов «социалисттик реализм» деген аныктамага ээ болгон чыгармачылык көркөм усул жетекчилик кылган коомдо жана заманда жашап, иштеп чыгармачылыгын өнүктүргөн. Ал социалисттик реализмдин: эмгекчил калктын кызыкчылыгын колдоо, патриотизм, интернационализм идеяларын жайылтуу, элдүүлүк, кол-

лективизм принциптерин колдогон жана аларды өз чыгармаларында иш жүзүнө ашырууга аракет кылган. Бирок, ал ошону менен бирге чыгармачылык иштерге ат үстүнөн авторитардык-буйрукчул мамиленин болуусун, социалисттик реализм методунан сырткары жашап жаткан өлкөлөрдүн адабиятына карата болгон шектенүүчүлүк, жерүүчүлүк мамилени сынга алган. Айтматов советтик адабиятта өзгөчө көңүл бурулган «идеологиялык тазалык» түшүнүгүнө ар качан кеңири масштабдан карап, аны тар саясий мааниде эле эмес, биринчи иретте абийирдүүлүк, ыймандуулук, чынчылдык, боорукердик, адилеттүүлүк сыяктуу жалпы адамзаттык маанидеги прогрессивдүү гуманисттик идеялар маанисинде түшүнүү керектигин өзүнүн макала-маектеринде баса белгилеп, кайталап айтуудан эч тажабаган. Айтматов советтик социалисттик реализм адабиятынын башатында XIX кылымдын классикалык реализм адабиятынын Л.Н.Толстой, Ф.М.Достоевский, А.П.Чехов, И.А.Бунин сыяктуу көрүнүктүү өкүлдөрү тураарын эскертип, советтик жазуучулар, анын ичинде өзү да алардын адабий-эстетикалык сабактарынан үлгү алышкандыгын баса белгилеп айткан. Социалисттик реализм адабиятынын жоболорунда белгиленген элдүүлүк, партиялуулук, таптуулук, коллективизм, эл достугу идеяларын чагылдыруу сыяктуу көрсөтмөлөрдү спекуляциялык жол менен пайдаланып, адабиятты сапаттык жактан эмес, сандык жактан байытып жаткан псевдожазуучулукту сынга алган. Ч.Айтматовдун адабий-сындык эмгектери кыргыз адабиятынын эле эмес, өз мезгилиндеги жалпы советтик адабияттын, искусствонун, адабият таануу илиминин

эстетикалык деңгээлинин өсүшүнө, жогорулашына зор таасирин тийгизген.

– Ч.Айтматов – жазуучу-сынчы, жазуучу-адабиятчы үчүн публицистика чыгармачылыктын ыңгайлуу жана жемиштүү бир салаасы болуп эсептелет. Айтматовдун коомдук-саясий көз караштары анын адабий сындык ой-пикирлери менен тыгыз карым-катышта чагылдырылган. Ч.Айтматовдун адабият, көркөм өнөр маселелери камтылган макала, маектерин публицистикалык-адабий-сындык деп аныктоого болот.

– Доор менен сүрөткердин карым-катышы маселесиндеги Ч.Айтматовдун адабий-эстетикалык көз карашын корутундуласак: дүйнө бирдейлешүү (унификация) дооруна тездик менен умтулуп жаткан заманда сүрөткер бүгүнкү күндүн көзү менен өткөн доордогулардын устаттык тажрыйбасына сереп салып, асылдык наркын сактап калган көрүнүштөрдү көркөмдүк системасында колдонуп, бүгүнкү дүйнө кабылдоого ылайыкташтырып мазмундук жактан байытып, көркөмдүк тайыздоодон тереңдикке умтулуусу зарыл деген жыйынтык келип чыгат.

– Айтматовдун адабий концепциясы: элдин оозеки көркөм сөз мурастарынын, «Манас» эпосунун эстетикалык сабагы бүгүнкү доордун жазуучусунун фольклордук, мифтик стилдеги чыгармаларды кайталап жаратуусунан эмес, өздөштүрүлгөн мифологемдик табылгаларынан көрүнөөрүн тастыктайт.

– Кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына баа берүүдө, чыгармачылык өзгөчөлүгүн, адабий процесстеги тарыхый ордун белгилөөдө Ч.Айтматов доор жана сүрөткер маселесин өзөктүү диалектикалык биримдик катары ар качан көңүл борборунда туткан.

– «Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат», «Биз бардыгыбыз бүгүн бир кайыктабыз, а айланада болсо – космикалык чексиздик» деп Ч.Айтматов кыска-нуска айткандай, сүрөткердин өзүнүн чыгармачыл дүйнөсүн ар тараптуу байытуусу бүгүнкү интеграция, интернет заманында мурдагы доорлорго салыштырмалуу өзгөчө зарыл. Адабий байланыш, таасир маселесинде, көркөм өнөр ээлеринин башын бириктирүүдө алардын «тутумдашуу түйүнүн» «адабияттын эң башкы маселеси – планетада нравалык климаттын жакшырышына себепкер болуу, гуманизм идеяларын жайылтуу» милдети түзүүгө тийиш.



ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Айтматов Ааламы – Вселенная Айтматова. Библиогр. энциклопедия. [Текст] / Түз.: Ж.Айсаракунова, Ж.Бакашова, О.С.Сухомлинова. – Бишкек, 2013. – 560 б.

2. Айтматов окуулары – 2015. Эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары [Текст]. – Бишкек: Турар, 2015. – 464 б.

3. Айтматов окуулары – 2016. Эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары [Текст]. – Бишкек: Мукай, 2016. – 576 б.

4. Айтматов, Ч. Адабият – бул коомчулуктуку: [Жаштардын чыгармачылыгы жөнүндө] [Текст] / Ч.Айтматов // Ленинчил жаш. – 1972. – 27-январь.

5. Айтматов, Ч. Адабияттын ойдун очогу болуудан бөлөк милдети жок. (Жазуучунун чет өлкөлүк журналисттердин суроолоруна берген жобу) [Текст] / Ч.Айтматов // Кыргыз Туусу. – 1998. – 21–23-июль.

6. Айтматов, Ч. Адабияттын солубас дарагы... // Советтик Кыргызстан. – 1978. – 26-январь.

7. Айтматов, Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөгөн сөздөр. [Текст] / Ч.Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 400 б.

8. Айтматов, Ч. В соавторстве с землей и водой...: Очерки, статьи, беседы, интервью [Текст] / Ч.Айтматов. – Ф.: Кыргызстан. – 1979. – 408 с.

9. Айтматов, Ч. Взаимосвязь традиций. [Текст] / Ч.Айтматов // Вопросы литературы. – 1972. – №12.

10. Айтматов, Ч. Дүйнөлүк адабияттын сересине карай... (Жазуучу менен журналист Ж.Токтогазиевдин маеги) [Текст] / Ч.Айтматов // Кыргыз Руху. – 2007. – №47. – 25-сент.

11. Айтматов, Ч. Жазуучу дүйнөнүн жаңырыгы [Текст] / Ч.Айтматов // Ала-Тоо. – 1986. – №7.

12. Айтматов, Ч. Илимде илимпоз болууңарды тилейм [Текст] / Ч.Айтматов // Ленинчил жаш. – 1986. – 25-февр.

13. Айтматов, Ч. Каралаев жөнүндө ой жүгүртүү [Текст] / Ч.Айтматов // Советтик Кыргызстан. – 1971. – 12-май.

14. Айтматов, Ч. Катаал реализм менен [Текст] / Ч.Айтматов // Правда. – 1971. – 11-нояб.

15. Айтматов, Ч. Коомдун кызыкчылыгына жооп берген адабият гана кенч боло алат [Текст] / Ч.Айтматов // Ала-Тоо. – 1986. – №7.

16. Айтматов, Ч. Мекендин улуу уулу: А.С.Пушкиндин курман болгондугуна 150 жыл [Текст] / Ч.Айтматов // Ала-Тоо. – 1987. – №5.

17. Айтматов, Ч. Н.Байтемиров – 60 лет. [Текст] / Ч.Айтматов // Литературная газета. – 1976. – 8 сент.

18. Айтматов, Ч. Насирдин Байтемировдун эпосу. Чыгармачылыгы жөнүндө [Текст] / Ч.Айтматов // Ала-Тоо. – 1986. – №4.

19. Айтматов, Ч. Нукура элдик жазуучу. [Л.Толстойдун туулган күнүнө 150 жыл] [Текст] / Ч.Айтматов // Кыргызстан маданияты. – 1987. – 7-сент.

20. Айтматов, Ч. Өзүңө өзүң жооп бер: Художник жана мезгил [Текст] / Ч.Айтматов // Советтик Кыргызстан. – 1957. – 9-авг.

21. Айтматов, Ч. Полное собрание сочинений в 8 томах. Т. 8: Статьи, эссе, выступления [Текст] / Ч.Айтматов. – Алматы, 2008. – 618 с.

22. Айтматов, Ч. Статьи, выступления, диалоги, интервью. – Москва, 1988. – 384 с.

23. Айтматов, Ч. Сунуш кылынган библиографиялык көрсөткүч. [Текст] / Ч.Айтматов. – Фрунзе, 1988. – 309 б.

24. Айтматов, Ч. Темикем өз заманынын олуттуу адамы эле. [Эл акыны Т.Умөталиевдин 90 жылдыгына карата] [Текст] / Ч.Айтматов // Эркин-Тоо. – 1998. – 21-окт.

25. Айтматов, Ч. Хельсинки духу айкын жол: (Софияда болуп өткөн жазуучулардын эл аралык симпозиумунда сүйлөгөн сөз) [Текст] / Ч.Айтматов // Кыргызстан маданияты. – 1977. – 21-июль.

26. Айтматов, Ч. Художниктин бийик милдети жана парзы: Кыргызстандын чыгармачыл союздарынын башкармаларынын кошмо пленумундагы кириш сөзү [Текст] / Ч.Айтматов // Советтик Кыргызстан. – 1984. – 20-март.

27. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 5-том. Роман, драма, публицистикалары. [Текст] / Ч.Айтматов. – Б.: Шам. – 1999. – 560 б.

28. Айтматов, Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Макалалар, маектер. [Текст] / Ч.Айтматов. – Бишкек: Бийиктик, 2009. – 600 б.

29. Айтматов, Ч. Эми ойлосо... [Текст] / Ч.Айтматов // Советтик Кыргызстан. – 1963. – 4-авг.

30. Айтматов, Ч. Эне Тил тагдыры [Текст] / Ч.Айтматов. – Бишкек: Бийиктик. – 2008. – 36 б.

31. Айтматов, Ч. Эң жөнөкөй чындык ошончолук татаал [Текст] / Ч.Айтматов // Кыргызстан маданияты. – 1988. – 4-авг.

32. Айтматов, Ч., Д.Икаде. Ода величию духа. Диалоги. [Текст] / Ч.Айтматов. Д.Икаде. – Москва: Издательство Московского университета, 2012. – с.285.

33. Акматалиев, А. Айтматовго таасирленүү. Адабий макалалар [Текст] / А.Акматалиев. – Фрунзе: Мектеп. – 1988. – 112 б.

34. Акматалиев, А. Жаңычылдык тажрыйбадан жаралат: Адабий изилдөөлөр жана сын макалалар [Текст] / А.Акматалиев. – Фрунзе: Кыргызстан. – 1986. – 172 б.

35. Акматалиев, А. Слово об Айтматове [Текст] / А.Акматалиев. – Бишкек: Илим, 1991. – с.124.

36. Акматалиев, А. Ч.Айтматов жана боордош элдер адабияты [Текст] / А.Акматалиев. – Фрунзе: Илим, 1988. – 157 б.

37. Акматалиев, А. Ч.Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы [Текст] / А.Акматалиев. – Фрунзе: Илим, 1981. – 150 б.

38. Альберт, И. Современная литературная критика. [Текст] / И.Альберт. – Москва, 1977. – с. 452.

39. Артыкбаев, К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. [Текст] / К.Артыкбаев. – Бишкек: «ТАС» ЖЧК. – 2004. – 656 б.

40. Артыкбаев, К. Адабиятыбыздын чолпон жылдызы [Текст] / К.Артыкбаев // Кыргызстан маданияты. – 1978. – 12-дек.

41. Архив рубрики. О литературе и писателях. Метки. А.Н.Толстой // <http://ariosto.ru/o-literature-i-pisatelyax>

42. Асаналиев, К. Ч.Айтматов – адабий доор: Адабий сын. [Текст] / К.Асаналиев. – Бишкек: Кутаалам. – 2013. – 184 б.

43. Асаналиев, К. Чингиз Айтматов: Поэтика художественного образа. Автореферат [Текст] / К.Асаналиев. Дд. – Ф., 1989.

44. Асанова, А. Чыңгыз Айтматов – публицист: Учебно-метод. пособие. [Текст] / А.Асанова. – Бишкек, 2014. – 238 с.

45. Аскараров, Т. Образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздиги. [Текст] / Т.Аскараров. – Бишкек, 2000. – 320 б.

46. Атыканова, А. Тил маселесине карата Ч.Айтматовдун көз карашы [Текст] / А.Атыканова // Ч.Айтматов жана кыргыз руху: Ч.Айтматовдун 75 жылдык мааракесине арналган республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2004. – 327 б.

47. Барт Ролан. Критика и истина. Избр.работы [Текст] / Барт Ролан. – Москва: Прогресс, 1989. – с. 612.

48. Белинский, В.Г. Избранные сочинения. [Текст] / В.Г.Белинский. – Москва, 1947. – с.730.
49. Белинский, В.П. Собр. соч. в 2-х томах. –Т.1 [Текст] / В.Г.Белинский. – Москва: ТИХЛ. – 1959. с.452.
50. Бобулов, К. Чыгармачылыктын жаңы тилкеси [Текст] / К.Бобулов // Ала-Тоо. – 1986. №4.
51. Борбугулов М. Адабият теориясы [Текст] /М.Борбугулов. – Бишкек: Шам. – 1996. – 552 б.
52. Бушмин А.С. Методологические вопросы литературоведческих исследований [Текст] / А.С.Бушмин. – Л.: Изд. Наука. – 1969. с. 386.
53. Воронов, В. Художник и его время. [Текст] / Воронов В. // Новый мир. №12.
54. Гачев Г. Ч.Айтматов и мировая литература. [Текст] / Г.Гачев. – Фрунзе: Кыргызстан. – 1982. – 284 с.
55. Глинкин, П. Е. Чыңгыз Айтматов. [Текст] / П.Е.Глинкин. – Л.: Просвещение, 1968. – с.238.
56. Гончар Олесь. Чыңдыктын жана сулуулуктун ырчысы [Текст] / О.Гончар // Ала-Тоо. – 1978. – №12.
57. Даутов К. Элдик сынчыл ойлордон эстетикага. 1-том. [Текст] / К.Даутов. – Бишкек: Улуу Тоолор. – 2015. – 608 б.
58. Еремин П. Пушкин – публицист. – Москва: Художественная литература. [Текст] / П.Еремин. – 1976. с.456.
59. Жусуп Баласагын. Куттуу билим [Текст] / Ж.Баласагын. – Бишкек: АРКУС, 2015. – 504 б.
60. Жусупов К. Ч.Айтматовдун Д.Икэда менен маегин эскерүү [Текст] / К.Жусупов // Кыргыз туусу. – 2014. – 12-дек.
61. Закирова С. Публицисттин үнү. Адабий очерк. Жаштар үчүн [Текст] / С.Закирова. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 119 б.
62. Золотов А. Мысль – правда, мысль – душа в созвучии сердец...: Ч.Айтматов – Д.Икэда: диалоги не о себе [Текст] / А.Золотов // Чыңгыз Айтматов жана руханий маданият = Чингиз Айтматов и духовная культура: Матер. науч. конф. – ч. II. – Бишкек, 1999. – 223 б.

63. Золя Эмиль. Собрание сочинений в 26-ти томах, т. 24. [Текст] / Э.Золя. – Москва, 1960. с.468.

64. Ишемкулов, Т. Чыңгыз Айтматов – заманыбыздын даанышман публицисти катары [Текст] / Т.Ишемкулов // Фабула. – 2014. – 7-11-февр.

65. Кадырманбетова А. Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар [Текст] / А.Кадырманбетова. – Бишкек, 2009. – 420 б.

66. Каминский, П.П. «Время и бремя тревог». Публицистика Валентина Распутина. Монография. [Текст] / П.П.Каминский. – Москва: Наука, 2012. – с.240.

67. Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулу. Манас жана Чыңгыз. [Текст] / Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулу. – Бишкек: Бийиктик. – 2009. – 204 б.

68. Кравченко, А.И. Культурология. [Текст] / А.И. Кравченко. – Москва, 2002. – с.230.

69. Кыдырбаева, Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. [Текст] / Р.З.Кыдырбаева, К.Асаналиев – Бишкек, 2004. – 572 б.

70. Кыргыз адабияты [Текст]: энцикл. окуу куралы. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2004. – 157 б.

71. Левченко, А.Ч. Айтматов – правдист [Текст] / А.Ч.Левченко // Лит. Киргизстан. – 1977. – №5.

72. Мамбеталиев А. Чыңгыз Айтматов – публицист [Текст] / А.Мамбеталиев // Советтик Кыргызстан. – 1970. – 13-сент.

73. Манастан» Айтматовго карай... // Тил, адабият, искусство маселелери. Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары [Текст]. – Бишкек, 2016. – 452 б.

74. Маслякова, М. А. Писательская критика – наука или искусство [Текст] / М.А. Маслякова // Писатели-критики: Материалы научно-теоретической конференции «Проблемы писательской критики». – Душанбе, 1987. – с.283.

75. Морозов, С.Н. И.А.Бунин – литературный критик. Автореферат канд. дисс. [Текст] / С.Н. Морозов. – Москва, 2002. – с.26.

76. О литературе и писателях. М. Горький // <http://ariosto.ru/o-literature-i-pisatelyah>.

77. Садыков, А. Кыргыз залкарлары. 3-том: Ч.Айтматов. [Текст] / А.Садыков. – Бишкек: Бийиктик. – 2012. – 346 б.

78. Садыков, А. Ч.Айтматовдун публицистикасы. Булак көзү жана дүйнө адабият өкүлдөрү [Текст] / А.Садыков. – Бишкек, 2007. – 111 б.

79. Садыков, А., Ибраимова Ж. М.Ауэзов жана кыргыз залкар жазуучулары. [Текст] / А.Садыков, Ж.Ибраимова. – Бишкек, 2005. – 384 б.

80. Соколянский, М.Г. Методология изучения писательской критики. Критика в художественной ткани произведения [Текст] / М.Г. Соколянский // Писатели-критики: Материалы научно-теоретической конференции «Проблемы писательской критики». Душанбе, 1987. – с.183.

81. Умиров, С. Публицист планетарного мышления (К 85 летию со дня рождения Ч.Айтматова) [Текст] / С.Умиров // Звезда Востока. – 2014. – №1.

82. Үкүбаева Л. Ч.Айтматов: Эстетика жана улуттук негиз [Текст] / Л.Үкүбаева. – Бишкек, 2004. – 288 б.

83. Үкүбаева Л. Ч.Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү [Текст] / Л.Үкүбаева. – Фрунзе, 1984. – 345 б.

84. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты. Монография, адабий сын-макалалар [Текст] / Л.Үкүбаева. – Бишкек: Турар. – 2012. – 392 б.

85. Чернец Л.В. Судьбы литературных произведений: учеб, пособие. [Текст] / Л.В. Чернец. – Москва, 1995. – с.183.

86. Чыңгыз Айтматов жана азыркы рухий маданият [Текст]: Эл аралык илимий конференциянын материалдары. – Бишкек, 1993. – 156 б.

87. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз руху: Ч.Айтматовдун 75 жылдык мааракесине арналган Респ. илимий-практикалык конферен. материалдары. [Текст]. – Бишкек. – 2004. – 327 б.

88. Чыңгыз Айтматов жана руханий маданият [Текст]: Эл аралык илимий конференциянын материалдары. – Бишкек, 1999. – 223 б.

89. Чыңгыз Айтматов: Мен Манастын уулумун. [Текст] / Ч.Айтматов. – Бишкек, 2013. – 310 б.

90. Эралиев, С. Жылдыздарга саякат. – Фрунзе: Кыргызстан, 1966.

91. Якименко, Л. Творчество М.Шолохова. [Текст] / Якименко Л. – Москва: СП., 1970. – с.430.

Мазмуну

Баш сөз	3
Киришүү	5
I Бап. Ч.Айтматовдун жазуучулук публицистикасы.....	9
1.1. Жазуучулук публицистикадагы публицистикалуулук менен көркөмдүктүн айкалышуусу	9
1.2. Доор жана сүрөткердин өз ара байланышы.....	37
II Бап. Ч.Айтматов адабий-маданий ишмерлер тууралуу (сүрөткер жана доор маселесинин контекстинде).....	66
2.1. «Манас» жана манасчылык Ч.Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө	66
2.2 Кыргыздын төкмөлүк өнөрү, жазма адабияты жана искусство чеберлеринин чыгармачылыгы жөнүндө жазуучунун ой-пикирлери	90
2.3. Чет элдер адабиятынын, маданиятынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына карата адабий көз караш.....	128
Корутунду.....	150
Пайдаланылган адабияттар	155

Көркөм-адабий басылма

КАЧКЫНБАЙ КЫЗЫ АЙГҮЛ

**Ч.АЙТМАТОВДУН
ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДАГЫ
СҮРӨТКЕР ЖАНА ДООР
МАСЕЛЕСИ**

Монография

Корректору *Ф. Абдалова*

Мукабаны көркөмдөгөн дизайнер *М. Кадыров*

Компьютерде калыпка салган *Р. Терибаева*

Басууга 08.08.2023-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆. Көлөмү 10,25 басма табак.

Нускасы 200.

«Улуу Тоолор» басмасынын басмаканасында басылды.

720000, Бишкек ш., Ж. Абдрахманов көчөсү, 170а.